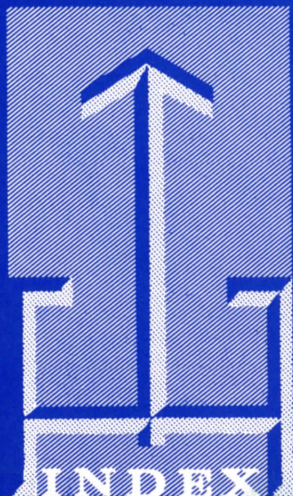

Ivan Pfaff

**HISTORICKÉ KOŘENY
REFORMNÍHO HNUTÍ
V ČESKÉ SPOLEČNOSTI**

INDEX

Vydal
INDEX

Fördergemeinschaft tschechoslowakischer Literatur
ausserhalb der Tschechoslowakei e. V.
D-5000 Köln 41, Postfach 41 05 11
Bundesrepublik Deutschland
jako svou 155. publikaci
(c) Index, 1988

Ivan Pfaff

**HISTORICKÉ KOŘENY
REFORMNÍHO HNUTÍ
V ČESKÉ SPOLEČNOSTI**

ÚVOD

Po dvacetiletém odstupu se jistě shodneme v tom, že Pražské jaro 1968 bylo jedním z nejzajímavějších a nejvýraznějších z řady pokusů o transformaci totalitních systémů v poválečné Evropě. A právě časový odstup dovoluje historikovi klíčovou otázku, do jaké míry bylo *reformní řešení* naší aktivní opozice proti stalinistickému režimu a pak přímého frontálního náporu demokratických sil proti jeho totalitnímu základu jen jakousi improvizací, danou momentální vnitropolitickou konstelací, nebo naopak *vědomou, historicky podmíněnou volbou*. Přesněji řečeno, *do jaké míry a zda vůbec determinovalo reformní orientaci československého roku 1968 a jeho přípravy v letech předcházejících historické vědomí české společnosti*, historická kontinuita českého myšlení, poměr mezi revolučním a reformním řešením krizových a konfliktních situací politických v našem vývoji. Tuto otázku by mohl znehodnocovat jen ten, kdo by chápal národní vývoj v jeho aspektech ideových, politických, sociálních i kulturních ne kontinuitně, ale diskontinuitně (což by bylo přijetí výkladu extrémně stalinistického, resp. „vulgárizace“ marxismu), kdo by nerespektoval přítomnost národního společenství jako objektivní projekci ideálů i akcí vývojově zakotvených, jako projekci střidy generací dávno vymřelých, kdo by vydával podíl dlouhodobého myšlenkově-společenského vývoje se všemi jeho výkyvy, zvraty, přerывy na soudobých vzestupech i poklesech společnosti za irelevantní. To přirozeně nijak neznamená, že vyznavač protikladné interpretace by chtěl měřit soudobá politická a sociální hnutí v jejich ideových souvislostech nějakým historismem, historickým tradicionalismem nebo dokonce historií legendizovanou a mytizovanou — to jsou kategorie, jež se u nás už půl století projevují krajně negativně, protože vysvětlovat každou prohru státu a společnosti ryze historicky je postup neúnosně iracionální a mystifikující. Na druhé straně by bylo stejně nepřijatelné, kdyby vyznavači stejně extrémního, absolutizovaného ahistorismu či antihistorismu vylučovali pozitivní i negativní působení historických vztahů z racionálního utváření moderního člověka vůbec.

Byla-li většina politologického výzkumu, prováděného roku

1972 Ústavem pro sovětská a východoevropská studia glasgowské univerzity, zaměřena právě k problému historické determinace antitotalitního reformního úsilí nejen u nás, ale v sovětském bloku vůbec, ověřuje to jen oprávněnost *také* historického přístupu: tu oprávněnost potvrzují ostatně i poukazy našich největších tvůrčích osobností od sklonku 19. století na konfrontaci soudobé sociální reality a řešení jejích konfliktů s historickou zkušeností. Můžeme si těžko představit ostřejšího odpůrce historismu než byl Masaryk, který i v problémech, pohybujiících se na pomezí historické analýzy, dával přednost spíš spekulativní filozofické konstrukci, odporující nejednou historicky doložitelným jevům. A přece to byl právě on, kdo už od roku 1886 v Atheneu, od roku 1893 v Naší době důrazně poukazoval na pozitivní dosah historické zkušenosti pro řešení aktuálních problémů politických a sociálních:

„V historismu není pro nás spásy. . . To neznamená nepoznávat naši minulosti, nevžívat se do naší minulosti, ale znamená to minulost tu pochopovat podle plnosti přítomné, znamená to ještě více, postihnout v té přítomnosti a minulosti empiricky dané smysl našeho života a našeho povolání. . . Historie je učitelkou života právě tím, že poučuje o tom, co dělat, čeho dosahovat, čeho se vystríhat. Historik, který nás nesprávně poučuje o minulosti, vede nás k utopismu budoucnosti, protože na základě špatného obrazu minulosti kreslíme si pak špatný obraz budoucnosti.“¹

Už tato myšlenka naznačuje poplatnost úspěšného nebo tragického vyznění buď reformního nebo revolučního postupu proti totalitnímu režimu přesnému poznání a pochopení historických precedentů. Ještě výrazněji se vyjádřil Masaryk už po vzniku samostatného Československa, dosaženém přece v neposlední míře jeho vlastním postupem nereformním:

„Nejsem proti historii, ale proti historicismu; míním tím, že historie není rozhodujícím argumentem, protože v minulosti je dobré i zlé. Budu se tedy minulosti dovolávat jen v dobrém. Tyran i potlačený se může dovolávat práva historického. To, co bylo a že to bylo, je pohodlný argument pro reakcionáře, mne zajímá, jak vzniklo dobré i zlé, co bylo včera a co je dnes. . . Vždycky mně šlo o poučení, které z historie, té naší i světové, plyne pro naši politiku. . . Na historii jsem se učil politice –theoreticky i prakticky.“²

Takové formulace Masarykovy by se jistě daly relativizovat nebo i znehodnocovat odkazem na jeho „českou filozofii“, v níž se filozof a sociolog pustil do historické oblasti, kde jeho formule „reformace jako smysl českých dějin“, jeho linie „humanita husitská (bratrská) — humanita obrozenská“ narazily svými simplifikacemi na pochybnosti a odpor. Ale námitka patrně hned padne, připomeneme-li, že Pekař, nejvášnivější kritik Masarykův v tomto bodě, formuloval sice otázku poněkud jinak, ale přece jen v jisté shodě s Masarykem mluvil o „účincích tradice v generacích pozdějších, lze říci, živé tradice“, o „takřka automatickém vlivu dějin“, o „záměrné výchově dějinami, užití dějin k určitému cíli kulturně-politickému“³, i když v tom jistě bylo už příliš onoho historismu, proti jakému se stavěl Masaryk. Na prahu roku 1938 zdůrazňoval obdobně ve svém rozboru pojmu „vývoj“ Karel Čapek:

*„Nejsem proti tomu, abychom o současném stavu Evropy a světa nepřemýšleli pod zorným úhlem dějinného vývoje; ale doporučuji vřele každému, kdo se chce vyjádřit, kam směřuje vývoj, aby vzal předem v potaz aspoň nejzákladnější vědomosti o historii našeho světa. . . Jen tu jistotu nemusí nikdo z nás ztrácet: že vývoj světa bude nadále směřovat tam, kam ukazují jeho tisícileté dějiny.“*⁴

Co bylo řečeno v předvečer první katastrofy československého státu, na to upozorňuje ještě jednoznačněji Václav Černý v předvečer poválečné likvidace československé demokracie diktaturou jedné strany:

*„Duchovní povaha našeho národa není dílem posledních dvaceti, padesáti let, nežijeme, nikdy jsme nežili z ideových výpůjček, vyměnitelných v každé generaci. Nýbrž deset století duchovní existence a tvůrčí práce nás zatěžují svou požehnanou vahou, . . . a jestliže neurčují naši budoucnost jako slepý osud, přece jen nám nemohou nevytyčovat směry, jimiž se naše tvůrčí úsilí má brát, jichž máme dbát, a tradice duchovního zdraví a mravní rovnováhy, jež musíme zachovat.“*⁵

Kdo postihuje takovou příbuznost mezi Pekařem, který kritizoval Masaryka a mezi V. Černým, který kritizoval Čapka, kdo najde podnět tohoto druhu i u hlasatelů krize historického vědomí a kritiků evolučního optimismu mezi nejvyzrálejšími

soudobými historiky ⁶, nemůže neuznat, že tyto otázky signalizují v politickém myšlení nejvyspělejších českých osobností — přes bytostné divergence jejich duchového naturelu — přímo identifikaci (nikoli formulační ovšem) právě v onom bodě, o nějž nám jde — v pojetí *niterné závaznosti historické zkušenosti pro koncepci strukturálních společenských transformací*, bez ohledu na to, zda transpozice historického „prožitku“ do politické přítomnosti zaznamená vyznění dočasné či trvalé, vítězné či katastrofální.

Nuže, viděno historickým zorným úhlem — nevrženým pokřiveným směrem pod tlakem ideologizující apriorní samoučelnosti nebo neoslepeným svůdnou barvitostí spektra vývojové mnohoznačnosti —, reforma či revoluce? Předpokladem naší úvahy budou precizované pojmy reformy a revoluce i jejich obsahu, jak je chápaly ony dějinné postavy ve své době, jež nám přes všechny výhrady mají co říci právě v naší otázce. A to je Palacký, Havlíček a Masaryk; bylo by zcela bezesmyslné a také neprůkazné, kdybychom se spokojili obecným zjištěním, že všichni byli pro reformu a proti revoluci, aniž bychom si připomenuli jejich zdůvodnění konkrétněji. 1864 prohlásil Palacký:

„Kdykoli jsme vítězili, dalo se to pokaždé více převahou ducha nežli mocí fysickou, a kdykoli jsme podléhali, vinen tím býval vždy nedostatek duchovní činnosti, mravní statečnosti a odvahy. Jsouť velice na omylu ti, kdo se domnívají, že ony válečné zázraky, které způsobili předkové naši v nepokojích husitských, záležely v jakémsi zběsilém zuření rozsápaných divochů a ne raději v jaré nadšenosti ducha pro idey, v mravní zachovalosti a vyšší osvětě národu našeho. Naopak když o 200 let později v podobném zápase klesli jsme téměř až do hrobu, zavinili jsme to tím, že nepředčivše vzdělaností ducha, ale rovnajíce se nepřátelům svým mravní hnilobou, apelovali jsme byli sami k meči a násilí... Jen tehdáž budoucnost svou ubezpečíme, když duchem vítěziti a vévoditi budeme v odvčském zápase...“ ⁷

Kritický čtenář řekne hned, že rok 1968 Palackého idealistickou koncepci nepotvrdil, ale vyvrátil; pak by ovšem nechápal smysl a cíl této studie. Podstatná je v Palackého projevu otázka, jíž se ještě dotkneme: jednak nepatrný časový podíl násilné revoluce v celém rozsahu české reformace, jednak rozdíl mezi

oběma revolucemi, zvednutými ve jménu téže víry — husitskou a předbělohorskou; neboť hledat historické kořeny reformy můžeme jen ve spojitosti s revolucí, abychom zjistili, která z obou hodnot této kontradikce, této antitézě převažovala a proč a která z nich se osvědčila jako přínosnější; a zároveň budeme srovnávat různé typy revolucí, jejich reformní přípravy i jejich retardačních důsledků ve vývoji našem i evropském.

Po třiceti letech komentoval Masaryk uvedený projev Palackého souhlasem víc než jednoznačným, když napsal, že „z celé duše slovy jeho určuje podstatu naší národní taktiky“⁸, aby o několik měsíců později, rovněž 1894, podal takovýto výklad:

*„Obrozením podle románského slova **renaissance** rozumíme zahájení nové doby v témž smysle, v jakém dotčeného slova dávno se užívá o nové době, když ve vědě a umění se postavila proti středověkému názoru světovému. V oboru náboženském a církevním užívá se slova **reforma, reformace**. Všem těmto pojům rozumíme tak, že zanechání středověkého názoru na svět a odpovídající mu správy životní a společenské, **zanechání** více méně důsledné a **radikální**, pokládáme za pokrok, vývoj a rozvoj ve smyslu **zdokonalení, napravení, opravení**... **Humanitní ideál český** má svůj historický i věcný základ v naší **reformaci**... **Právě obrodné úsilí ethické** je význačným charakterem naší **reformace**... **Reformace každého jednotlivce** nebyla by bývala možná bez svobody společenské.“*⁹

Máme-li v úmyslu rekonstruovat a analyzovat reformaci a revoluci v českém vývoji od 14.-15. století, ve vývoji evropském od poloviny 17. století, jsme si vědomi, že zde předbíháme a vystavujeme se nebezpečí, že čtenář už teď bude redukovat náš výklad na necelé století před rokem 1968. Zdá se nám však — a domníváme se, že právem — že Masarykovy výrazy (námi zdůrazněné) — obrození, renezanace, reforma, důsledné a radikální zanechání, napravení, opravení, obrodné úsilí — jsou našim prožitkům, zkušenostem, snahám jak v posledních čtyřiceti letech, tak zvláště v letech 1963-1969 tak blízké obsahem i záměrem, že bylo namístě uvést je už teď zcela úmyslně. Vždyť to jsou pojmy, jichž jsme za přípravy Pražského jara i během něho doslovně, říkám doslovně užívali i my, jimž jsme dodávali též smysl, záměr, cíl jako Masaryk třičtvrté století před česko-

slovenským experimentem z roku 1968! Není už to samo jedinečným svědectvím třeba jen povědomé, ale přece jen zřetelné historické projekce Masarykova pojetí reformy, obrodného procesu atd. do pojetí týchž pojmů a rozměrů o celé tři generace později?

Zhruba za pět a čtvrt století prožila česká společnost do roku 1945 jen sedm revolucí, ať už pod tímto pojmem rozumíme revoluční hnutí, jemuž se nepodaří vyjádřit revoluční cíl násilnou ozbrojenou akcí, nebo revoluci ve vlastním slova smyslu:

1. *revoluci husitskou* (1419-1431 — následující doba do bitvy u Lipan byla klasickou občanskou válkou mezi dvěma křídly uvnitř revolučního hnutí);
2. *stavovské povstání 1618-1621*, což bylo hnutí jednak ideově nepřipravené a nepřipravované a vyprovokované tím, čemu říkáme v současné politice „incident“ (poněkud bizarní „revoluce“, jejímž úvodním aktem je „defenestrace“, jak se eufemisticky označuje měkký dopad několika provinciálních reprezentantů vládnoucí moci na hnojiště), jednak nikoli revoluce jako „čistý“ pojem, nýbrž typicky šlechtické, jen z malé části měšťanské povstání, vzpoura, izolovaná od širších vrstev obyvatelstva;
3. *revoluce 1848-1849*, jak se ovšem označuje celé liberální, ústavní reformní hnutí od března 1848 do května 1849, zatímco revoluční akce v čistém smyslu typické revoluční znaky, jak je známe třeba z revoluce francouzské, nevykazují, protože šlo o vzpouru (v červnu 1848 pětidenní „svatodušní bouře“, i když ozbrojeného a bojového charakteru) nebo o spiknutí (květen 1849), dokonce předčasně odhalené, takže k žádnému vystoupení nedošlo;
4. *domácí i emigrační revoluční hnutí* radikálních demokratů pod vedením Fričovým *v letech 1859-1864*, které už současné úsilí o konstituci národního státu německého, italského, uherského, probíhající v rovině legální i reformační, představí nikoli tak jako revoluční nápor proti současnému reakčnímu, protidemokratickému společenskému systému v Evropě, ale daleko spíše jako osvobozenské hnutí (mezi tím a revolucí je pronikavý rozdíl), zaměřené ke konstituci nezávislého českého národního státu (spolupráce s revolucionáři německými, italskými, maďarskými, polskými, ruskými, chorvatskými tuto verzi spíše potvrzuje — nešlo jen o účast na revoluční cestě k vytvoření ná-

rodních států, plně úspěšné jen ve třech případech, neboť restituce polského státu se přiblížila v šedesátých letech ke své realizaci jen na krůček, ale zároveň o hnutí sjednocovací, unifikační, zvláště zřetelné v případě italském a polském, zčásti i německém, a vymykající se osvobozenskému hnutí českého typu tam, kde předtím existovalo teritoriálně omezené jádro národního státu, tak Prusko a Piemont);

5. *protirakouské hnutí Omladiny 1893*, rozbité stejně jako májové spiknutí 1849 dříve než mohlo přikročit k akci a laděné spíš ve směru radikálně demokratické reformy než vlastní revoluce (nezapomínejme, co všechno držitelé moci ještě koncem 19. století vydávali za revoluci!);
6. *zahraniční a domácí odboj 1914-1918* rovněž klasickou revolucí nebyl, protože mu šlo o boj o vlastní stát, takže je srovnatelný s revolučním hnutím šedesátých let, ovšem za objektivních podmínek mnohem příznivějších;
7. *zahraniční a domácí odboj 1939-1945* se dá tím méně považovat za revoluci, protože už nešlo ani o vybojování vlastního nového státu, ale o obnovu státu již existujícího a bezprostředně předtím likvidovaného imperialistickou velmocí.

Nadto v obou posledních případech šlo o revoluční hnutí, podmíněná světovými válkami a do nich přímo zapojená. Tedy sedm revolucí za víc než půl tisíciletí, z nichž jen jedna, první z nich, splňuje požadavky na klasickou revoluci kladené.

Česká revoluční bilance by byla vyšší, kdybychom do ní zařadili i taková hnutí nebo boje, která jsou irelevantní buď pro nepatrný okruh účastníků nebo pro program, neorientovaný na rozklad mocenské a politické struktury, ale jen na zmírnění nebo odstranění sociálního útlaču, přičemž chybí zcela myšlení a cíle politické. To je případ velkých selských event. nevolnických povstání (nikoli revolucí!) v Čechách 1680 a 1775, na Moravě 1778, 1797-1798 a 1821. Všimněme si, že i ti, kdo by chtěli konstruovat silnou českou revoluční tradici, nemluví v těchto případech o revolucích, přesto, že 1680, 1775 a 1797 šlo o akce ozbrojené a krvavé, nýbrž o povstáních, vzpourách a rebeliích; a už Masaryk prokázal, že mezi těmito klasifikacemi a revolucí je pronikavý rozdíl. I kdybychom to nerespektovali,

nemůžeme revoluce výhradně sociální, zúžené nadto jen na jednu složku složení společnosti, zařadit mezi revoluce politické, usilující o svržení určitého systému v jeho celistvosti.

Objektivní globální pohled musí ovšem přiznat, že českému společenskému vývoji citelně chybí buržoazní a buržoazně demokratické revoluce velkého stylu, jaké prožilo od druhé třetiny 16. do poloviny 19. století Holandsko (1566-1581), Anglie (1641-1649, 1688), americké kolonie (1774-1781), Francie (1789-1795, 1830, 1848), Itálie (1820, 1833, 1848-1849, 1860) a Německo (1848-1849). Tyto velké západní revoluce formovaly, řečeno marxisticky, „buržoazní“, tj. novodobý národ, čehož přirozeně husitská revoluce v první třetině 15. století dosáhnout nemohla, a především vnesly do útvarů dosud partikulárních už v 17. a 18. století onu sociálně-ekonomickou stabilizaci a konsolidaci, jaká se v českém prostředí pomalu a rozporně vyvíjí až od šedesátých let 19. století. Jediný český náběh k revoluci nizozemského typu (1618-1620), který by byl takovou stabilizaci mohl přinést, byl nejen udušen v zárodku, ale nadto sám sebe deformoval aristokratickou exkluzivitou, koncentrací na omezené zájmy stavovské společnosti, velmi slabou účastí měšťanstva, jehož silný podíl v nizozemské revoluci (ale i v jiných) neutralizací stavovských zájmů šlechty přispěl — na rozdíl od českého povstání 1618 — k oslabení feudalismu a k prudkému vzestupu kapitalismu a buržoazie ve směru politickém, sociálně-ekonomickém i duchovním.

Této linii se zcela vymykají revoluce „rytířských“ národů Poláků (1794, 1830, 1863) a Maďarů (1848-1849). U Poláků, zejména v prvních dvou revolucích, působil silně romantický mesianismus, u obou národů šlo o revoluce výrazně aristokratické až magnátské, izolované od lidu, což dovoluje jejich srovnatelnost s českým povstáním 1618, o revoluce vyznačované ještě brutálním útlakem Ukrajinců, Chorvatů, Slováků (odtud oprávněnost protimaďarského slovenského povstání 1848-1849, interpretovaného stalinistickým černobílým viděním jako „reakční“). Pojem „rytířských“ národů se musí proto — přes všechn nepochybný heroismus — odkázat do světa politické mytologie jako jeden z mýtů, který se dosud nedočkal ani pokusu o revizi. Základní difference mezi velkými západními revolu-

cemí a revolucemi, spíše vzpourami a povstáními českými je ovšem v tom, že s výjimkou revoluce nizozemské a americké směřovaly proti domácímu reakčnímu systému a nemusely usilovat nejdříve o národní resp. státní osvobození, zatímco specifikum revolučních hnutí nejen českých, ale i polských a maďarských má své těžiště v úsilí právě opačném — v národním a státním osvobození. Ostatně i víc než stoletá kontinuita revolučních hnutí a jejich akcí v ruské premarxistické společnosti — od Pugačeva přes Radiščeva, děkabristy, petraševce, revoluční demokraty v čele s Hercenem, Bělinským, Černyševským, anarchisticky zabarvené hnutí Bakuninovo, Zemlju i Volju až po narodniky — se neorientuje na státní osvobození, ale proti domácímu carskému despotismu, ve srovnání se západními revolucemi jistě s daleko slabším přízvukem politickým a demokratickým než sociálně revolučním (1825-1871 došlo v Rusku k 948 ozbrojeným lokálním vzpourám!).

O 19. století se mluví jako o „věku revolucí“ — a právem, zaznamenává-li historik jen 1814-1876 mezi dvanácti národy osmnáct revolucí (ještě jsme nepřipomněli revoluce v Srbsku 1804 a 1815, ve Španělsku 1820, v Řecku 1821-1828, v Irsku 1866-1867, v Dalmácii 1869, v Bosně 1875, v Bulharsku 1876). Devatenáctou revolucí třináctého národa představuje pražské červnové povstání, omezené časově na desetinu až setinu trvání revolucí ostatních i věcně naprostým nedostatkem plánu i cíle a hrubě přeceňované v celé národní tradici — od současníků Palackého a Havlíčka přes masarykovskou kritiku až po německou nacionální historiografii a stalinistickou ideologii. Jestliže po nejnovější analytické revizi, vrhající na onen mytizovaný heroizovaný boj pražských „osmačtyřicátníků“ světlo stejně překvapivé jako nelichotivé¹⁰, nemůžeme českou „revoluci“ 1848 přiřadit k oněm osmnácti revolucím ani vzdáleně, pak se nemůžeme vyhnout otázce: abstrahováno od Anglie, Holandska a Skandinávie, *proč byli Češi de facto jediným evropským kulturním národem, který se v 19. století revolucí vykázat nemůže?* Odpověď bude nutně mnohoznačná, ale právě proto povede bezpečněji k řešení našeho centrálního problému: zda v českém vývoji převažuje revoluce nebo reforma a proč. Husitská revoluce a její vnitropolitické dozvuky izolovaly český myšlenkový a

duchovní svět od soudobého vývoje evropského, opozdily jej za ním a třetina století, kterou ona izolace zabírá, plně stačila k tomu, aby ochudila český vývoj od druhé půle 15. století o renezanci a humanismus, jak se rozvíjely hlavně v románských zemích, tedy o ony duchovní a etické hodnoty, jež patří k inspirativním silám románské revolučnosti. Transformovaně platí totéž o izolaci, zapříčiněné porážkou stavovského povstání (úmyslně neříkám: Bílou horou) počátkem 17. století, která zapojením českého prostředí do přímého bitevního prostoru třicetileté války a první násilnou protireformační vlnou před rokem 1648 i po něm zabránila pronikání nebo aspoň seznámení s podněty revolučnosti anglosaské (Cromwellova revoluce vítězí rok po vestfálském míru a Lockova filozofie — myšlenková základna i revoluce americké — proniká k nám až hluboko v 18. století). Stačí připomenout intenzivní anglické, francouzské, nizozemské, švýcarské, skotské důvěrné kontakty Žerotínovy na přelomu 16. a 17. století — a hledejte víc než jedno století po roce 1620 v české společnosti cokoli srovnatelného!

To je ovšem jen první aspekt, který ale vede k vysvětlení, proč u nás nedošlo k velké buržoazní revoluci nizozemského, anglického, amerického, francouzského stylu. Naznačili jsme už, jak hluboce a zásadně podmiňovala absence takové revoluce (přičemž myslíme spíš na její myšlenkovou reformní přípravu a její představitele), že u nás v přímém důsledku toho došlo k formování novodobého národa i ke stabilizaci společnosti se zpožděním jednoho až dvou století; ale ani pak se nepodařilo vyrovnat úplně krok: oba přínosy velkých západních revolucí — vznik a růst novodobého národa a sociálněekonomická konzolidace — ani do roku 1914 nedosáhly onoho stupně jako na západě (přičemž nijak nesmíme podceňovat rozdíly v nacionální hegemontitě na západě a nacionální heterogenitě u nás). Mluvila-li naše marxistická historiografie o „zaostávání našich zemí za západním kapitalismem“ a o „nerovnoměrném společenském vývoji“, pak to nebyly jen fráze, ale primitivně formulovaný správný postřeh, jehož zdůvodnění bránily hledat obavy z podezření z „kosmopolitismu“ právě tam, kde se jedinečně hledat dají. Že Anglie od konce 17. století a především v 19. století neprožila žádnou revoluci ani náběh k ní, čímž zaujímá mezi

všemi velkými evropskými státy výlučné postavení, je „pozitivní“ doklad toho, co pozorovatel českého vývoje musí hodnotit negativně — právě proto, že jsme v téže době jako Anglie neprošli revolucí, která by včas, v dobové korespondenci s obecným vývojovým trendem, proměnila tvářnost společnosti ve všech jejích vztazích a podmínkách, právní cítění, mentalitu obyvatelstva (nejen inteligence), která by připravila občanskou rovnoprávnost, nástup nových ekonomických vztahů i sociálních tříd, filozofickou i literární tvůrčí aktivitu převratného dosahu, opozdili jsme se podstatně za Evropou. Že nejde o žádnou posteriorní idealizaci nebo glorifikaci anglického života po „glorious revolution“ z roku 1688 a zeměna v 19. století, dokládá široce založené obrozené anglofilství, které právě v oné revoluci zformované stabilitě anglické společnosti hledalo politicky i sociálně optimální podnět pro utváření vlastní společnosti. Ne náhodou zdůrazňuje Havlíček v létě 1850 výrok anglického historika Macaulayho: „Poněvadž jsme měli v 17. století *revoluci budující*, neměli jsme v 19. století žádnou revoluci *bourající*“¹¹ (zdůraznil I.P.). Havlíčkův poukaz by se dal relativizovat redukcí jeho zkušenosti na první půli 19. století¹²; české politické myšlení od šedesátých do osmdesátých let prokazuje však např. v komentářích a rozborech Barákových, Sabinových, Nerudových, že by to byl dojem mylný.¹³ Co postihuje dnešní historik v souladu s nazíráním uvedených osobností, je toto: jestliže se zakotvuje v Anglii po roce 1815 vzdor sociálním záchvěvům nemalé přitažlivosti a průbojnosti (charismus, fabiánství, trade-unionismus aj.) stále pevnější stabilizace, nelekající se pronikavých reforem, pak by byla taková konzolidace nemyslitelná bez revolucí 17. století — vždyť oné anglické stability se nedotkla ani ztráta amerických kolonií ani sousední francouzská revoluce, o roku 1848 nemluvě.

Vše, co bylo řečeno, má jen průkazněji poukázat, že kdyby české prostředí bylo prošlo kteroukoli ze západních revolucí 17. a 18. století, nemusela by se česká společnost od konce 18. století úporně prokousávat krotkým jazykově-literárním obrozením, nikdy by nemohlo dojít ani k tereziánské a josefínské germanizaci, byť diktované správním centralismem, průmyslová revoluce by nastoupila o půl století dříve, pád zaostalého

feudalismu a nástup pokrokové buržoazie by se neodehrál až po roce 1848, česká společnost by se vyhranila a upevnila národně, politicky, sociálně, ekonomicky, kulturně (tak, jak se to nepodařilo ani do roku 1938!) nejméně o jedno až dvě století dříve, celé české 19. století by vykazovalo jiný, vyspělejší smysl a obsah (a co by to bylo znamenalo, postihujeme-li v něm i tak několik hodnot a ideálů světového náboje!), nebylo by třeba oněch zoufalých zápasů za rovnoprávnost politickou i národnostní a jejich depresivních porážek a také sociální problém, jímž určil Masaryk jádro české otázky, by se neuplatňoval v tak prudkých nárazech, jak je známe zvláště z let 1918-1948. Pokusu o historickou rekonstrukci kořenů reformního hnutí v našem vývoji by mohla být teď předhozena lítost, že u nás k velké revoluci nedošlo; nikoli, jde nám jen o to, naznačit, oč na jedné straně byl vývoj české společnosti připraven absencí *skutečné včasné* revoluce (totiž o společenskou emancipaci a o dřívější vstup české společnosti jako rovnocenné složky do společnosti evropské), a na druhé straně, do jaké míry právě toto specifikum diktovalo našim předkům cestu reformy, protože vyzrálou komparací pochopili sociální, politické, kulturní opoždění v důsledku dávno odeznělého úderu hodin dějin za revolucí smysluplnou a přínosnou.

Jako každá historická problematika, je i otázka spojitosti revoluce a reformy jednak multistrukturální, jednak rozporná a protikladná ve svých polohách přípravných, průběžných i následných. Zdůrazňuje-li Masaryk, jak ještě uvidíme, oprávnění revoluce reformní (což je protimluv jen zdánlivý), vztahuje se jeho požadavek na ideovou přípravu každé revoluce, i takové, jakou za „reformní“ nepovažuje. Stavěli-li Palacký, Pekař i Masaryk v husitské revoluci Žižku proti Chelčickému (tedy násilí a teror proti mravní obrodě v rámci jednoho a téhož hnutí), ukazovalo-li se už mnohokrát, že Hus sám nebyl revolucionář, ale reformátor, zapomínalo se na dva aspekty: že v české reformaci víc než dvoustoleté zabírá násilná revoluce pouhých 13-15 let (1419-1431, resp. 1434) a že Husovi samotnému předchází víc než půlstoletý reformní vývoj, reformní hnutí obrodné a myšlenkové jako přímý a nezbytný předpoklad husitského hnutí samotného. Stačí uvést pět jmen: Konrád Waldhauser († 1369), Jan Milič z Kroměříže († 1374), Vojtěch Ranků z Ježova († 1388), Matěj z Janova († 1394) a Tomáš ze Štítného (1331-1401). Do jaké míry znali a zpracovali cizí reformní podněty, je v naší souvislosti irelevantní: podstatné je, že první z nich umírá v roce narození Husova (a vystupuje poprvé ještě před rokem 1348, před nástupem Karla IV. a před založením pražské univerzity), že první literární forma reformního myšlení — Štítného Řeči besední — se objevuje čtyři roky před narozením Husovým, že všichni zemřeli před jeho prvním vystoupením. Mezi první krví, prolitou v husitské revoluci, a první formulací jejich myšlenek leží přes sedmdesát let *reformního hnutí* jako předpokladu revoluce; a i po opadnutí revoluční vlny vyvíjí se husitství a na ně navazující bratrství přes půldruhého století jako reformní hnutí, i když reformní následky revoluce jsou v historii revolucí ojedinělým zjevem. Uvedli jsme už, co o tom řekl Palacký, slyšme i Pekaře:

„Husitství je nejvýznamnějším bodem našeho podílu v budování evropské osvěty, ale je to podíl v myšlenkové a mravní snaze... Tam program nápravy mravní, vrácení kněžstva i lidu vzoru církve prvotní, nesený ctižádostí, aby z Čech bylo dáno heslo nápravy

vší křesťanské Evropě... Není husitství spolu projevem horoucí touhy národní, aby Čech předstihl jiné národy ve své věrnosti a opravdovosti náboženské, v řeč naší doby přeloženo, aby stanul v čele evropské kultury?... Husitství radikální, z něhož vyšlo táborství a bratrství, chtějíc napodobovati první křesťany z dob apoštolských, žije duchem sv. Františka z Assisi a následovníků a duchovních příbuzných jeho, velebí pokoru, chudobu a utrpení,... aby štěstí křesťana nalezlo jen v asketickém životě chudáka, žijícího duchovně božím slovem bible... Co bylo v bouři husitské velikého, to byla Chelčického vise o hříšnosti dosavadního řádu společenského, ústavního i hospodářského“¹⁴ (zdůraznil I.P.).

Druhý největší český historik tu vyjádřil víc než sám Masaryk antitézou „Žižka nebo Chelčický“ (Komenský), která se znovu a znovu vrací v jeho velkých spisech od roku 1895; ale převedeme-li navíc přesná pojmová a smyslová vymezení Pekařova — myšlenková a mravní snaha, náprava mravní, vrácení vzoru církve prvotní, hříšnost dosavadního řádu společenského, ústavního i hospodářského — do dimenzí našeho vlastního myšlení, našich představ a požadavků o čtyřicet let později, nesetkáváme se s řečí příliš povědomou a současnou? Není třeba ona Chelčického „hříšnost dosavadního řádu společenského, ústavního i hospodářského“ jen transponovaným odsudkem totalitního systému o půl tisíciletí mladšího, proti němuž jsme se pokoušeli bojovat reformní cestou mravní a myšlenkové obrody jako on?

Neomezíme-li se na husitství, hnutí našich vlastních dějin, a zjišťujeme-li, že *reformní hnutí* bylo zákonitě *přípravou každé revoluce* v novodobém kontextu evropském i světovém od počátku 17. století do poloviny 19. století, dospějeme k obecné platnosti ideově-politické reformy jako první fáze revoluce, přesněji: jako prerevoluční periody; že to pronikavě zvyšuje význam a nezbytnost reformy i pro vyznavače absolutizované revolučnosti, netřeba dovozovat. Jakoby anglická revoluce cromwellovská byla nemyslitelná bez kritického myšlení levelerů, diggerů a independentů, filozofů Hobbese, Locka a Hampdena, tak stejnou roli sehráli pro přípravu francouzské revoluce filozofové Voltaire, Rousseau, Montesquie, Diderot, D'Alembert, Helvetius, Holbach, pro přípravu americké revo-

luce pak Franklin, Jefferson, bratři Adamsové, James Oatis, Thomas Paine. Ve stejném smyslu připravovali francouzskou i středoevropskou revoluci 1848 svým reformně-kritickým myšlenkovým úsilím Fournier, Blanc, Proudhon, St. Simon, Heine, Freiligrath, Marx a celá „hegelovská levice“, ale i Schiller a Beethoven, u nás Klácel, Amerling, Augustin Smetana, Ohéral, Sabina a další. Osvícenská a romantická filozofie, literatura a politická teorie, která chtěla proměnit tvářnost soudobé sociální reality a nahradit absolutistické režimy liberalismem, buržoazní demokracií, lidskými a občanskými právy a která užívala k tomuto procesu ne volání po násilí, ale nové myšlenky a novou morálku, dodala reformním hnutím, jež představovala, ideologickou výzbroj a etické oprávnění všem velkým západním revolucím. Příznačné jsou už názvy hlavních prací Painových „Common Sense“ a „Age of Reason“ (tedy pojmy výrazně racionální a reformní) stejně jako centrální hesla první, nenásilné fáze americké revoluce „no taxation without representation“ a „consent of governed“, která patří do reformních rozměrů už svým důrazem na zastupitelský, ústavní, parlamentární princip. Právě Paine vytyčuje Masaryk, veden reformací proti revoluci, jako

*„vzor moderního, demokratického, uvědoměle pokrokového revolucionáře. V jeho spisech máme filosofické zdůvodnění demokratické revoluce; protože se účastnil revoluce s takovým uvědoměním, odhadl mnohem správněji i vady revoluce. . . Paine byl jediný, kdo měl odvahu hájit Ludvíka XVI. [kill the king, but not the man]. Paine měl právě odvahu i proti revolucionářům a hájil proti nim republiky a demokracie.“*¹⁵

Zde už Masaryk se dotkl — ojediněle v českých rozborech revolucí — výrazného historického typu, jehož tolik představitelů padlo za oběť revolučnímu teroru: *konfrontace reformního radikála s revoluční realitou*, kterou nejen připravoval, ale na níž se sám podílel, aby se v ní proti svému očekávání a v rozporu se svým ideálem setkal ve svém vlastním jménu s postupem, k němuž nemůže mlčet a který přesahuje jeho nejzazší cíle. Masaryk jinak soustavně analyzoval revoluci jako gradaci a kulminaci přípravného reformního hnutí a ve smyslu svého evolučního pojetí nechápal proto revoluci jako negaci, ale jen výkyv z vývo-

jové linie; odtud mluvil i o „revoluci akutní“ a „revoluci chronické“, o procesu, který revoluci předchází a po opadnutí revoluční vlny návazně pokračuje (v tom se do značné míry mýlil, jak ještě uvidíme). „Jediný Byron učinil pro politickou emancipaci národů více než sta tajných spolků a spiknutí“, prohlásil 1898 ¹⁶, přesvědčen, že *„revoluce vskutku konstruktivní je vždy úzce zapojena do procesu evolučního a je přímo spojena s uvědomělým úsilím reformním“* ¹⁷. Rodokmen filozofické přípravy revoluce anglické, americké i francouzské jako jednotlivých hnutí i jako souvislého celku revolucí všech určil Masaryk tak podrobně a soustavně jako nikdo v našem myšlení před ním ani po něm, i když v duchu své náboženské resp. reformační filozofie nesporně silně přecenil jak návaznost osvícenské předrevoluční společensky kritické filozofie na reformační myslitele, tak zakladatelský význam zejména kalvínství a presbyteriánství pro vznik a růst kritického reformního myšlení předrevolučního; ona vývojová linie od reformace k osvícenství se ovšem popřít nedá, je ale podstatně slabší než si Masaryk představoval.

Jako každá revoluce je zákonitě připravena radikálně kritickým reformním hnutím, tak po přechodu reformy v demokratickou revoluci, která ještě úplně nebo aspoň převážně trvá na předchozích reformních koncepcích a také podle nich postupuje, deformuje se každá revoluce v *revoluční teror*, buď pod tlakem masové hysterie nebo demagogických teoretiků násilí. Zvrat demokratické revoluce v revoluční teror — nebo diktaturu, která revoluci zrazuje — nastupuje vždy velmi brzo po přechodu reformy v revoluci, což je nejvýraznější u revolucí dlouhodobých (ve francouzské revoluci z r. 1789 např. už po dvou letech, v revoluci husitské dokonce po roce, v revoluci Cromwellově po třech letech). I když revoluční teror, pro nějž od devadesátých let 18. století zobecněl nepřesný termín „jakobínský“, většinou v dlouhodobých revolucích netrvá tak dlouho, aby zaplnil celou zbývající revoluční periodu (v husitské revoluci čtyři roky, v anglické pět let, ve francouzské rovněž čtyři), přece stačí vždy rozsah hrůzovlády k tomu, aby zdiskreditoval nejen revoluci samu, ale i její pokrokovou přípravu a aby po porážce revoluce podmínil nástup „restaurace“, tj. politické reakce, která se vrací hluboko do poměrů předrevolučních.

Známe případy, kdy to přesně rozpoznali už současníci a účastníci revoluce: tak Vavřinec z Březové ve své kronice husitských válek, dovedené jen do roku 1422, revoluci, k jejíž oslavě začal dílo psát, jásavě uvítal, aby po rozpoutání teroru Táboritů mluvil o „dnešní mnohonásobně a ohromně nešťastné záhubě šťastného a slavného kdysi království“ ve výstraže, aby „budoucí pokolení českého národa nebyla oloupena o poznání této hrozné, ano příšerné zkázy a v podobnou nebo horší neupadla“¹⁸. Napsal-li Palacký o Žižkovi, že byl fanatikem pobožnosti, který ve jménu svévolně vykládaného zákona božího nemilosrdně plenil a vraždil všechny, kdo podle něho živi nebyli, nepostihl, že vlastním hlasatelem i vykonavatelem teroru v husitství nebyl tak Žižka jako Želivský — první a snad jediný český Robespierre.

Když jsme upozornili na Pekařovo vysoké hodnocení husitství v jeho reformních, obrodných proporcích, musíme připomenout, jak podceňoval husitský teror. V polemice s Janem Slavíkem, jediným českým historikem před rokem 1948, který hájil nejen nediferencovaně revoluci, ale i její teror, Pekař napsal:

„K přesvědčení, že Tábor je neštěstí a zhouba země, byl by se znal Jakoubek stejně jako Chelčický, Příbram jako V. z Březové, Mladenovic jako Křišťan z Prachatic. Nečetl by, jak dobře husitský a dobře český vrstevník Tábora líčí s radostí den velikého lipanského vítězství, kde byla zničena ta „rota lotrovská“? Není mu známo, že tam v zabíjení Táborů měl účast mladý Jiří z Poděbrad, jenž později opanoval Tábor a vrhl do žalářů přední duchovní náčelníky jeho?“ Nebo jinde: „Meč Žižkův není obrácen proti pánům, nýbrž potírá prostě nepřátele jeho programu bez rozdílu a bez důkazu... O tom, že Žižka a jeho Táboři míru ukrutenství, v té době obvyklou, daleko překročovali a že naplnili domov i sousedství hrůzou masového vraždění i vandalství, nemůže býti žádné pochyby... Až chorobně exaltovaná bořitelská vášně Žižkova, s níž se kryje hlavní program Tábora, prozrazuje, že Žižka vtěloval v sobě cele táborskou myšlenku, pokud k uskutečnění svému potřebovala násilí vpravdě terorového.“¹⁹

I když Pekař nepochopil mechaniku revoluce, popíral-li, že revoluční násilí není prius, ale posterius, musíme souhlasit s je-

ho hodnocením Lipan a ještě dodat: tam nebyla poražena husitská „demokracie“, ale především husitský teror. Ostatně, nepřipomíná nám ten tábořský „chiliasmus“, ideově-morální zdůvodnění teroru, jen dobový pojem, v jehož jménu se prováděl a provádí teror stalinistický — jen s jinou visitkou? A nepostihl Pekař tam, kde klasifikuje teror husitské revoluce jako „chorobně exaltovaný“, patologický podklad každého revolučního teroru pozdějšího — od Cromwella přes jakobíny až po dnešek? Existují ovšem i výjimky velkých revolucí, které otevřely novou epochu a přesto jim revoluční teror zcela chybí — revoluce nizozemská a americká, zřejmě proto, že jako osvobozenecké války se soustřeďovaly daleko víc na zahraničního nepřítele než na domácí předrevoluční systém. Přiznáme jistě rádi, že absence teroru v těchto dvou revolucích, jejichž ideologie i postup vykazují ladění výrazně protestantské, je nejsilnějším argumentem pro platnost jinak poněkud apriorní koncepce Masarykovy a jeho téze o rozdílu v podobě revoluce mezi zeměmi katolickými a protestantskými.

Masaryk se kupodivu revolučním terorem v husitství zabýval velmi útržkovitě, abstrahujeme-li od jeho antitéze „Žižka — Chelčický“; k šířeji formulovanému stanovisku jej inspiroval jakobínský teror francouzské revoluce:

*„Jsem proti všeliké revoluci násilím naprosto a za každou cenu. Historie a tedy zkušenost a život poučuje každého nás sdostatek, že násilná revoluce branná nebrání politické svobody, naopak, že ji poškozuje. Násilná revoluce je vždy reakcí a nikdy neposloužila právě svobodě. Čistě empirické vyšetření dějin, zejména každé revoluce, dokazuje, že revoluční násilí pokrok zastavovalo a že mu neprospívalo . . . **Minula se revoluce** (rozuměj: francouzská, I.P.) **svým cílem proto, že se zpronevěřila svým vlastním zásadám.** Vznikla proti násilí starého režimu absolutistického, vznikla ve jménu svobody, rovnosti a bratrství, ale záhy se stala právě tak absolutistickou jako stará monarchie bourbonská: **francouzská revoluce se zkazila, protože užívala násilí a teroru.** Násilí za násilí a opět nové násilí kazí revoluci, společnost nedomůže se svých cílů humanitních, pokud ve jménu lidskosti užívat se bude nelidskosti. Plechanov nedávno velmi pěkně ukazoval, že násilí není totožné s revolucí; naopak, **násilí zdržuje sociální revoluci, rozumíme-li***

*revoluci základní přeměnu nespravedlivého řádu společenského. Tak jako Plechanovu dnešní anarchism je revoluční a proto zhoubný a zpátečnický, tak i násilí francouzské revoluce poškodilo revoluci a způsobilo smutné poměry, pod nimiž Francie trpěla až do roku 1870.“*²⁰

Právě v souvislosti s posledním datem volal Neruda už čtvrt století před Masarykem ve srovnání proklamace francouzské republiky s rokem 1793: „Teče-li krev, teče jen na obranu vlasti, žádné katanské bandy sansculotů, žádné skřípání gilotin, žádný řev zpilých ženských saní, žádné ukrutenství sápadící se ještě po srdci vyrvaném už z těla!“²¹ A půl století po Masarykovi, v jeho stopách i veden vlastními zkušenostmi a obavami, prohlašuje Beneš na podzim 1947, že „v určitých chvílích národní historie pokusy o násilnou revoluci mohou znamenat ten nejhorší pokus o skutečnou reakci“²² (zdůraznil E.B.).

Jako nezná nizozemská a americká revoluce teror, stejně se vymyká ze zákonitých důsledků každé revoluce ostatní (nebo právě proto?), které nastupují po jejím potlačení nebo porážce a plně verifikují, co jsme právě uvedli z Masaryka. Je to restaurace, jak se říkávalo dříve a říká dosud v historické literatuře, tj. dlouhodobá politická *porevoluční reakce*, která vrací politické, sociální, hospodářské a kulturní poměry daleko před revoluci: posloupnost tří stádií dovoluje vymezit *schéma platné historicky i sociologicky pro každou revoluci, totiž reformní příprava — revoluční teror — porevoluční reakce*, přičemž poslední stadium je vždy nejdelší a neutralizuje i pokus o novou, třeba i mírnější reformu. Po anglické revoluci trvala reakční restaurace „jen“ 28 let (1660-1688) jen proto, že 1688 došlo k nekrvavé „glorious revolution“, což je však případ zcela ojedinělý; po francouzské revoluci (započítáme-li do ní i období Napoleonovo, jež přece jen ponechalo několik základních výdobytků předjakobínské fáze revoluce) s krátkými přeryvy revolucí 1830 a 1848 plných 55 let (1815-1870); po rakouské revoluci 18 let (1849-1867); po německé 70 let (1849-1918), jak pro bismarckovské a vilémovské Německo vyjadřuje Masarykova antitéze „Beethoven — Bismarck“, „Kant — Krupp“, „Výmar — Postupim“; po revoluci sovětské do dneška rovněž 70 let — a nevíme ovšem a ani nemůžeme odhadnout, o kolik tato restaurace neocarismu,

vydávající se za „revoluci“, německou reakci přesáhne.

Zdá se, že hlas, jež vydávala česká politika pro reformu proti revoluci už od doby předbřeznové, vůbec nejsilněji determinovala tato zkušenost, jíž čeští představitelé plně disponovali už před revolucí z roku 1848, pokud se vůbec dovedli dívat kolem sebe, pokud dovedli ne-li myslit, tedy aspoň cítit historicky. Už těsně po pádu demokratické revoluce v Rakousku (tj. po rozpuštění kroměřížského sněmu) vystihl Havlíček na jaře 1849 plasticky onu „jednotu dialektických protikladů“ mezi krajní reakcí a krajní revolucí a podíl revoluce na instalaci neoabsolutismu:

*„Jak se to ale stalo, že svoboda naše tak patrnou pohromu utrpěla? Vinu toho nesou hlavně dvě strany a bylo by těžko skutečně vyměřiti, která z nich má na sobě větší část viny. Tyto dvě strany jsou předně **reakcionáři** a za druhé **přepjatci** a bláznové (ergo: radikálové) politici. Obě tyto strany hrály si zrovna jedna druhé do rukou a jedna sama nebyla by mohla nikdy naší svobody tak zkrátiti, jako se to jejich „**spojeným silám**“ podařilo.“* ²³ (zdůraznil K.H.)

Havlíčkovi neuniklo ani, jak nejradikálnější revolucionáři a hlasatelé teroru dovedli obratem ruky vyměnit prapor a svým přímým přechodem do tábora neoabsolutistické reakce urychlit a stabilizovat reakční restauraci; a tím méně mu uniklo, že restaurační reakce je tou nejnepolitičtější silou k neutralizaci revoluce:

„My jsme se již za ty dva roky tak zvaného konstitučního života v Rakousku dočkali té neobyčejnosti, že ti samí lidé, které jsme na počátku, když byla úplná svoboda a nevázanost, museli my napomínati k mírnosti, nyní pod křídly všemohoucí vlády nás za buřiče prohlašují... Revoluce se neuzavírá lstí, násilím, reakcí, libovládou; tím se jen revoluce zaráží, jako voda hrází, aby se jí tam tím více za hrází nashromáždilo. Revoluce se platně uzavírá jen moudrou a právní vládou, poctivým vyplněním spravedlivých a rozumných požadavků většiny.“ ²⁴

Havlíčková výpověď — jež přesně anticipuje konfidentskou cestu radikálních demokratů o deset, dvacet let později — podává alternativu k revoluci, kterou nevidí v jejím reakčním antipólu, ale v právním ústavním státě lidských práv a občanské

rovnoprávnosti a která zní přes čtrnáct desetiletí jako naléhavé poselství systému, jenž „násilím, libovládou“ vyřizuje dnes reformní revoluci i jako prognóza kulminace odporu proti němu. Jeho pohled se však nezastavuje před reakčními důsledky revoluce české a rakouské, ale rozšířením jeho zorného úhlu na důsledky revolucí francouzských 1789-1848 prohlubuje Havlíček svou analýzu počátkem roku 1851 do širších souvislostí a obecné platnosti:

*„Kdo myslíš, že revoluce násilná jest vždy jistý, specifický prostředek pro dosažení svobody a blaha: ať se podívá na Francouzsko. Kolik tam už udělali revolucí, revolucí smělych, hrdinsky provedených, podařených, při kterých se zbavili nenáviděné vlády: a mají tam svobodu a blahé ovoce její? Ve Francouzích při veliké revoluci ku konci minulého století učinili tak, radikálněji již se nemůže provést revoluce, jako ji oni tenkrát provedli, všechny nepřátele svobody buď pobili, buď vyhnali ze země, všechny statky jim pobrali, vše učinili ve vrchovaté míře, co jen si může přátí mysl nejzruřivějšího revolucionáře. A přece proto navrátila se jim zase libovláda, . . . se vším příslušenstvím reakce. Učinili novou revoluci r. 1830, vyhnali Bourbony a posadili na trůn Ludvíka Filipa, měšťanského krále. Ale za krátký čas měli tu přece zase libovládu, celá ústava byla jen na oko a chyťře se obcházela a Francouzové opět způsobili revoluci r. 1848, vyhnali Ludvíka Filipa a zavedli republikánskou vládu bez krále. Jak nyní všichni pozorujeme, nedosáhli ani touto třetí revolucí v průběhu šedesáti let pravé svobody a jejich republikánská vláda tak jest nepřítelkyně práva a svobody jako byly předešlé monarchické. Tento patrný příklad Francouzů ukazuje nám velmi skvěle, že **pouhá revoluce není postačitelý prostředek k dosažení svobody**; ona sice, podaří-li se, změní vládu, ale **staré obyčejě reakční navrátí se brzy zase s novými osobami, . . . neboť revoluce jest jenom prostředek ke zbavení se od špatné nenáviděné vlády, ale ona není ještě sama v sobě prostředek k založení a udržení dobré vlády, jak osud Francouzů ukazuje.**“ ²⁵ (zdůraznil I.P.)*

Závěry, které vyvodil Havlíček z francouzských revolucí empiricky pro obecnou logiku příchodu porevoluční restaurace „ancien régime“ a které by bylo možno doplnit jeho méně soustavnými komentáři stuartovské restaurace po smrti Crom-

wellově, plně ověřují, domnívám se, platnost naší téze o porevoluční reakci jako přímém důsledku revoluce. O půl roku později, v posledním čísle Slovana před jeho zastavením, podmiňoval Havlíček volbu francouzského prezidenta, „nastane-li v Evropě opět restaurace předbřeznových poměrů na několik desetiletí“, charakterizoval Ludvíka Napoleona — od roku 1852 císaře Napoleona III. — jako státníka, který „jen kdyby poctivě vládnul, míti by mohl důvěru a lásku lidu“, se skepsí očekával, že „bude-li tam vyvolen pravý republikán, pak všude v Evropě jest konstituční vláda pojištěna“, postihoval však uzurpátorské a diktátorské záměry Napoleonovy, kryté pseudokonstitucionalismem, a předvídal prosincový reakční převrat 1851.²⁶ Očekával tedy další postup porevoluční restaurace a jeho přesný odhad ještě silněji potvrzuje (zejména jeho náznakem z konce dubna 1851 o proměně Francie v absolutistické císařství, jíž se ostatně dožil) naše zjištění o prodloužení porevoluční reakce ve Francii do roku 1870. Teoreticky, bez časové a teritoriální specifikace, formuloval Havlíček tragicky osudný porevoluční aspekt výmluvným zobecněním:

*„Kde nemám jistotu neb pevnou naději, že by po revoluci mohla se zařídit a udržeti dobrá vláda, tam jest hřích na národu raditi nebo působiti k revoluci, neboť uvalují se na národ jen nehody revoluce, aniž mu mohou pojistiti jakých výhod z toho. Neštěstí, ztráty revolucí způsobené trpí národ, ale užitek z toho mají jen ti, kteří se skrze revoluci k vládě dostali a nyní místo předešlé, revolucí zrušené vlády, zase mohou kořistiti z národu mnohem tvrději než před ní.“*²⁷

Setkáváme-li se často i ve světovém kontextu s duchovními osobnostmi, jejichž mnohem vyšší vědeckou a filozofickou erudici znehodnocuje v jejich konfrontaci se sociální realitou zúžený politický postřeh, paradoxně emocionální politický pohled, nezájem o deduktivní projekci historického poznání do politického myšlení, pak takový typ zosobňuje právě v našem problému proti Havlíčkovi o generaci starší Palacký. I když ten nedisponoval ještě zkušenostmi z revolucí let 1830 a 1848, přece ve své rané, myšlenkově ale mimořádně vyzrálé periodě kolem roku 1820 nezaznamenává ani stopu po analýze, k níž se pracoval Havlíček — 1849-1851 ne o mnoho starší než kdysi

Palacký —, a zejména mu zcela unikla spojitost revoluce a restaurace, kterou bezprostředně prožíval. V jeho deníkových záznamech z let 1819-1820 najdeme celou sérii exaltovaně vzrušených apoteóz nejen revolucionářů polských, francouzských, italských, španělských, ale především revoluce jako takové, revoluce jako principu, jako jediné cesty k řešení naléhavých politických problémů a k nástupu liberálního demokratismu a co víc — výslovný obdiv revolučního teroru; ²⁸ v tom je Palacký v té době, v ovzduší jungmannovského a kollárovskeho restauračního, vášnivě kontrarevolučního legitimismu ojedinělou postavou českého života. Teprve koncem třicátých let ozývají se u Palackého první reformní tóny a kritiku revoluce nalézáme u něj poprvé dokonce až roku 1848, v bezprostřední souvislosti se soudobou politikou a s jeho aktivní účastí na ní.

Jinak Masaryk, dědic Palackého i Havlíčka zároveň: zdůrazňoval-li nediferencovaně a absolutizovaně Palackého program protirevoluční a reformní a nebral-li vůbec v úvahu jeho mladíctvou revoluční pozici, jistě Palackého jako celistvou bytost zkresloval a konstruoval Palackého „svého“, objektivně prokazatelného až od jeho padesátky. Ale ani jinak nezaměřoval Masaryk, který přece problému revoluce a její kritiky věnoval ve svém díle snad tisíce stran, svou pozornost k otázce porevoluční restaurace a reakce jako zákonitého důsledku revoluce: v tom zůstává daleko za Havlíčkem. Slabinou jeho podání revoluce je nedostatečná diferenciace: zatímco výrazně a přesně analyzoval reformní přípravu revoluce, ostatní dvě stadia — revoluční teror a porevoluční reakci — konkrétněji nevymezoval a spokojoval se kritikou revoluce vůbec, jako fiktivně jednotného a celistvého proudu, což nepostihl ani nejlepší interpret Masarykovy politické teorie. ²⁹ Snad aspoň zčásti se dají hledat prameny takového přístupu Masarykova v nekritických rysech nábožensky-reformační báze jeho politické filozofie, když mu unikla fanatická intolerance švýcarských kalvinistů i anglických a amerických presbyteriánů a kvakerů, od nichž odvozoval svou představu vývoje reformní demokracie. A tak jeho výměr Chelčického jako „lepšího vzoru muže českého, jasného, důsledného, neohroženého myslitele a přece nepřitele násilí, Husa a Žižky v jedné osobě, člověka cele českého, ale

nikoli nepřítel pokroku, naopak vřelého jeho zastánce“³⁰ je první formulací Masarykovou, z níž se dá vytušit jeho stanovisko k poslednímu stupni našeho „revolučního schématu“. Výrazněji se vyslovil až později:

*„Mne záhy pronásledoval veliký problém francouzské revoluce a restaurace: Rousseau, Diderot, Voltaire na jedné straně — de Maistre a pak Tocqueville na straně druhé. Comte mne zajímal jako spojení francouzské revoluce a restaurace... Pouční jsou právě odpůrcové revoluce — de Maistre a francouzští filosofové restaurace, v Anglii Burke, v Německu Görres a konvertité à la Schlegel a publicisté Metternichovi... Je třeba vždy dokázat, že revoluce skutečně vyhovuje pravým zájmům lidu, že skutečně znamená pokrok demokratického vývoje... **Radikalism, stále hotový k revoluci a toužící po revoluci, je ve své dějinné, filosofické a politické slepotě často velmi nebezpečný, ježto pracuje do rukou reakce.** Všichni vzdělaní političtí myslitelé nové doby prohlédli konsensus revoluce a reakce.“*³¹ (zdůraznil I.P.)

Zdálo by se, že dál než Havlíček a hlavně Masaryk šel Beneš, když ve svých amerických univerzitních přednáškách na jaře 1939 sice dost heslovitě a nepropracovaně, ale důsledněji poukázal na negativní důsledky, k nimž revoluce nezbytně vede, a vedle restaurace a politické reakce zachytil i ony dozvuky, poplatné francouzské revoluci z roku 1789, jež se uplatnily až v druhé půli 19. století. Jde zřejmě v českém politickém myšlení před rokem 1948 o poslední projev tohoto druhu (literární forma Benešových vývodů se objevila poprvé v létě 1942):

*„Francouzská revoluce byla velmi složitým sociálním zjevem a... dala podnět také k jiným zcela odlišným hnutím, která působila v naprosto opačném směru (tj. než demokratizačním, I.P.)... Vyvolala také mnoho jiných proudů ve směru opačném a měla také mnohé důsledky, které jsou v podstatě základem hluboké krise současné Evropy. Dala podnět k hospodářské svobodě, která však vytvořila moderní brutální kapitalism... Novou formulací národnostní myšlenky poskytla skutečnou základnu pro nacionalism 19. století. Tento nacionalism byl pak podkladem nového šovinismu z konce 19. a počátku 20. století... V Napoleoni francouzská revoluce také připravila půdu pro pojem moderního nacionalistického a totalitního diktátora.“*³²

Protože by nemělo smyslu rekonstruovat tradici reformního hnutí, demokratické reformy ve vývoji české společnosti bez kauzální spojitosti s revolucí, mohl by mít čtenář pocit, že až dosud obsah našeho výkladu neodpovídá jeho titulu, aspoň v posledních dvou třetinách dosavadního obrazu. Ale jako by problém revoluce nebylo možno interpretovat bez zřetele k reformě, je vyloučen i postup obrácený, protože obě kategorie jsou v podstatě jen dvěma póly téže linie, dvěma formami téhož úsilí, i když ostře konfliktními a antagonistickými — totiž boje o transformaci systému. Už masarykovské výrazy „reformní revoluce“ či „revoluční reforma“ naznačují spojitost obou pojmů a hnutí i vnitřní logiku oné spojitosti: byli revolucionáři, kteří prováděli reformy, byli i reformátoři, kteří prováděli revoluci — mezi postavami Pražského jara nalezneme dost příkladů pro oba typy. Zdá se nám také, že odkazy na mechaniku revoluce v jejím obecnějším rozměru i na momenty, jež zabránily v českém prostředí vzniku velké revoluce západního typu v 17. a 18. století, ještě ozřejmí hlubší dosah pro náš vlastní problém: jak potud, proč se o reformě v české společnosti vážněji začíná uvažovat až na sklonku doby předbřeznové, tedy před nějakými 145 lety, tak potud, proč česká revoluční hnutí 19. století nutně musela už pro své opoždění vykazovat sterilitu myšlenkovou i politickou.

I když nás nezajímají příliš reformy „zhora“, přece jen není bez významu, že dynastický osvětský absolutismus se pokusil o dalekosáhnou reformu systému třicet let před prvním náznakem reformního myšlení v české společnosti samotné. V druhé půli osmdesátých let 18. století josefínské reformy silným uvolněním cenzury a byrokratizací státní správy, která preferovala měšťanstvo proti šlechtě, formovaly předpoklady, jež plně rozvinul v letech 1790-1792 (tedy už po výbuchu francouzské revoluce) císař Leopold II. Ten se pokusil dalekosáhle prohloubit reformní náběhy svého předchůdce konkrétním úsilím o reformní transformaci systému, které vysvětluje i jeho odpor ke stavovské opozici české šlechty; ta se projevila v komparaci s projektem císařovým jako hnutí systémově retardační. Po-

měrně nedávno prokázal německý historik, jak se Leopold II. pokoušel „nejen co nej přesněji vyzkoumat veřejné mínění“, ale také je „podněcovat“, podporovat „měšťanstvo v jeho požadavcích stejných práv se šlechtou a vysokým klerem“, plánovat „udělení rovného počtu hlasu všem třídám“ jako přípravu „uskutečnění konstituční monarchie, která by plnila liberální svobodu a demokratickou rovnost“. ³³ První generace české obrozenské inteligence nepostihla v důsledku svého zajetí do zúženého okruhu jazykově-literárních problémů jedinečný dosah tohoto reformního programu, jež neodsoudila k pádu jen smrt Leopolda II. 1792, ale také jeho nevhodná časová lokalizace v ovzduší, poznamenaném hrůzou z francouzské revoluce.

Prvním známým dokladem či spíše náznakem reformního myšlení v naší novodobé společnosti je Palackého záznam z léta 1819, v němž v ovzduší revolučního neklidu po vídeňském kongresu staví proti sobě revoluční a reformní metodu na cestě za politickou svobodou a právy lidu, aniž by se však jasněji vyslovil, kterou z obou metod volí on sám. Z jeho formulace je však evidentní, že „reformu zhora“ spíše vážně očekával:

„Duch všeobecný nedá se více utajiti při tak ouzském spojení všech národů skrz literaturu, politiku a společenské důležitosti . . . jen prozřetelné povolávání, šetření předsudků (tj. názorů, I.P.) vzdělaného století a při tom moudré a energické hájení práv . . . I v rakouské říši procitne to vše, navzdory všech úsilí ministeriálních. Nebo tam že směřuje vše, patrně jest viděti. Jen jiskra svobodného myšlení, padne-li na půdu jemnou, pučí se sama a dříve nebo později bude ji jasně viděti . . . A jestliže císař Ferdinand nové ministry, nové řády a zákony ustanoví, zavějet' i krajinami vlasti mé nový život, jadrnější, mocnější a pěknější, než byl ten posavadní. Naše to jest, abychom sebe samých a krajany své chystali k době této.“ ³⁴

Přes svou dobovou zajímavost je tento projev pro kontinuitu reformního myšlení irelevantní: nejen proto, že Palacký, pokud víme, byl v tom v tehdejší české společnosti zcela osamocen a že jeho projev přehlušují protikladné, jednoznačně revoluční nebo revolucionizující záznamy v oné části jeho deníku, kde jej čteme (o tom už byla řeč). V oné době je to i v samém myšlení Palackého projev ojedinělý, od něhož nelze vést souvislejší linii k jeho

dalšímu reformnímu projevu o dvacet let později. Na druhé straně hegelovský zákon polarity, který ovládá celé jeho myšlení historické i politické a který si už tehdy osvojoval v prešpurském osvícenském prostředí, vylučoval trvalejší souhlas s revolucí a odkazoval k reformě. Teprve 1838, už po vydání prvního svazku německé verze svých Dějin, veden zkušenostmi svých dvou italských cest i revolucí v letech 1830-1833 a silně znepokojen v podzemí doutnajícím evropským revolučním kvasem a slabou sice, ale přece zřetelnou českou účastí v Mazziniho „Mladé Evropě“, pochopil potřebu zásadní politické reformy společenského a státního systému metternichovského Rakouska, když zdůraznil: „Víme dobře, že nadejde-li kdy doba příznivější, národ náš, bude-li jen prvé duchovně vzdělán, dovtípí se potom i uhodí nejlépe sám na pravé cesty k dalším svým prospěchům. Takovými nadějemi snažme se také udržeti na uzdě bujaré mysli nedočkavých několika vlastenců mladších.“³⁵ Na přelomu let 1842 a 1843, kdy ještě Jungmann nebo Kollár plně kotvili v ovzduší anachronického reakčního legitimismu, upozorňoval Palacký na „věčnou naši nedospělost politickou“ a zdůraznil, že „pokud v této věci neoblíbíme sobě proměny, nadarmo bude usilování naše“.³⁶

Ve dnech, kdy Palacký tato slova psal, v druhé půli října 1842, vedení české stavovské opozice — usilující o restituci českého stavovského státu ze 17. století, o revizi nebo revokaci Obnoveného zřízení zemského z roku 1627 a o obnovu politických práv české stavovské společnosti a o její rovnoprávnost s feudálními sněmy ostatních zemí dunajské monarchie — obrátilo se na Palackého se žádostí, aby ve své funkci oficiálního stavovského historiografa přednášel zhruba třicetiletému „výboru“ stavovské opozice o kompetenci a působení českých sněmů od r. 1627 s historickým zdůvodněním plánované liberalizace a rozšíření autonomie sněmu vůči Vídni. Palacký vyhověl a přednášel v domě knížete Švarcenberka jednou týdně v únoru a březnu 1843 celkem osmkrát. Palackého vývody shrnují rukopisná memoranda rytíře J. Neuberka z roku 1844 (blíže nedatovaná) „Die erneuerte Landesordnung des Königreichs Böhmens sammt den Declarationen und Novellen, dann einigen hierauf Bezug nehmenden neuen Gesetzen“;³⁷ přímým

osobním elaborátem Palackého jsou pak „Notizen über die ständische Verfassung Böhmens“ z 29. února 1844 a česky psaný pamětní spis o proměnách české zemské ústavy z 26. prosince 1846, koncipovaný na žádost vůdce stavovské opozice hraběte Bedřicha Deyma.³⁸ Zde všude se Palacký důrazně vyslovil nejen proti revoluci, ale hlavně požadoval od pokrokové protimetternichovské šlechty systém politických práv a rovnoprávnosti všech vrstev národa a transformaci reformovaného českého státu, jaký rebelujícím stavům tanul na mysli, ve směru politického liberalismu a občanských práv, jak je zřejmé už ze tří alternativ, před něž adresáty svých memorand postavil: buď centrální moc státní proti veřejnému mínění nebo veřejné mínění proti státnímu centralismu či národnostní princip; a také dal jednoznačně najevo, že v úvahu připadá jen kombinace posledních dvou alternativ. Iniciativa Palackého a jeho spolupráce s nejsilnější a největšími právy vybavenou skupinou české společnosti předbřeznové, jak ji prokazuje vzájemná korespondence českých šlechticů,³⁹ vyvolala vzrušené znepokojení samotného Metternicha, který se dokonce dožadoval zatčení Palackého a několika hlavních členů stavovské opozice,⁴⁰ ale měla význam mnohem širší: „zemský patriotismus“ a „bohemismus“ stavovské opozice, jak jej poprvé literárně formuloval hrabě J.M. Thun 1841, vykazoval silné uzpůsobení liberálně nebo nacionálně cítících členů jejich ke spojení s českou politikou, jíž taková koordinace mohla dodat důrazu v jejím reformním náporu proti vídeňskému centralismu od roku 1848 a proti německo-maďarskému dualismu od roku 1867. Prokazuje to už vůdčí účast hr. Bedřicha Deyma, vůdce oné opozice, na českém liberálním hnutí mezi březnem a červnem 1848 i aktivní účast řady členů této opozice na českém státoprávním a federalistickém zápase let 1867-1871.

Téměř současně, *od počátku roku 1844 se formuje první veřejné kolektivní reformní hnutí v české novodobé společnosti* nápo-rem českých liberálů proti myšlenkově zaostalému a nacionálně německy šovinistickému složení i vedení „Průmyslové jednoty“, založené 1833 v důsledku prvních náběhů průmyslové revoluce v českých zemích a v zájmu podpory jejího rozvoje. Protože nejpozději od roku 1840 ustupuje původní teoretické ekono-

micko-technické posláni této instituce výrazně politickému zaměření a celá struktura i aktivita Jednoty se posunuje do rozměru legální základny politického myšlení a politických plánů a dokonce náhražkového parlamentu se všemi formami a metodami klasické parlamentní praxe, mělo české úsilí o ovládnutí Průmyslové jednoty mimořádný politický význam. Během necelých dvou let, do konce roku 1845, se podařilo české liberální skupině v čele s Riegrem, Braunerem, Trojanem, Štrobachem, Havlíčkem a Fričem (otcem revolucionáře) instituci výrazně nejen čechizovat, ale především demokratizovat v duchu radikálního předbřeznového liberalismu a ostřeji vyhranit její parlamentní funkci ve směru cílevědomé, programově politické reformy. ^{40a} Připojíme-li i známý „Repeal“, založený počátkem roku 1845 po vzoru irské reformní organizace O'Conellovy, kde — v rozporu s běžnou představou — po prvního půldruhého roku ve složení členstva i v plánech vykazují liberální stoupenci reformy pronikavou převahu nad revolučními radikály, vystoupí rok 1845 jako základní mezník trojnásobné stabilizace a konsolidace české buržoazie nejen jako sociální třídy, ale zejména jako silného reformního politického proudu (dvě, tři desítky kulturních a politických osobností, jež už od roku 1820 vykazovaly typické znaky pokrokové buržoazie, jsou irelevantní pro svou nepočetnost, roztržičnost a nesoustavnost). Jde o jeden z několika ojedinělých případů v evropském vývoji od počátku 17. století, kdy se nová politická a sociální třída, zaměřená proti dosavadnímu absolutistickému systému, formuje a stabilizuje v prostředí, jež neprošlo velkou revolucí se stabilizačními důsledky. Nadto nastupuje jako evoluční síla transformace společenského vývoje předrevolučního a mimorevolučního, ale zároveň pár let před revolucí jiného typu, na kterou nebyla připravena a již se snažila neutralizovat. To je sice na jedné straně svědectví vyspělosti daného společenského prostředí, které k takové zásadní proměně revoluci nepotřebovalo, na druhé straně se měly záhy projevit krajně negativní důsledky vývojového zvratu svým způsobem nepřírozeného v osudu reformních plánů a proudů až do první světové války.

Po Palackého memorandech z let 1843-1846 nalézáme vyhraněný literární projev českého reformního proudu ještě před

revoluci 1848 v Havlíčkově desetistránkovém rozboru osobnosti O'Conellovy a irského hnutí, které reprezentoval. Havlíček zdůrazňoval v létě 1847, že už při prvním institucionalizovaném hnutí O'Conellově z roku 1802

*„oučelem spolčení bylo osvoboditi národnost irskou od všelikého nespravedlivého nátisku, avšak cestou dovolenou, ne povstáním, nýbrž velikými žádostmi a žalobami, ... troufat si nějakým zákonně dovoleným způsobem pokračovati ve snažení národním. Ustavičným shromažďováním, uvědoměním potřeb svých i síly, po rozličných městech zakládáním novin a časopisů, aby působily na mínění lidu a připravovaly jej k politické dospělosti, uměl jej zároveň zdržovati od všelikého násilného povstání. O'Conell jenom silou všeobecného mínění působil proti anglické vládě... Když r. 1828 nastalo nové, Irčanům nepřátelské ministerstvo, chtěl již národ povstati a jenom O'Conellovi podařilo se zameziti toto vzbouření... 1831 vystoupil s repealem, tj. zvláštní vládou pro Irsko a s odtržením od Anglicka, a zřídil k tomu oučeli zvláštní jednotu, aby žádostmi k parlamentu rozdělení takové uskutečnila... O'Conell cestoval r. 1842 celou zemí a svolával všude nesmírná shromáždění lidu, kterýmžto řečí ohnivou hlásal potřebu oddělení se od Anglicka, napomínaje zároveň k míru a srážeje ode všelikého násilí.“*⁴¹

Havlíčková stať, která měla pronikavý formativní vliv na koncepci i formulaci českého březnového programu 1848, prokazuje působivost reformního postupu ve dvojím aktuálním směru: metody užívané O'Conellem a vytyčované Havlíčkem, vykazují v dobové transpozici téměř identitu s reformním hnutím v Československu, zejména před rokem 1968 (žádosti, shromažďování, noviny a časopisy, působící na mínění lidu, masové meetingy aj.); zároveň ozřejmují, že jejich dobově uzpůsobená aplikace by patrně formovala současnou situaci v Irsku posledních patnácti let zcela protichůdně a umožňovala by tam východiska, která se už nedají nalézt.

Zde už je na místě, abychom konečně vymezili počet, posloupnost i obsah českých reformních hnutí, návrhů i plánů od prahu čtyřicátých let 19. století po sklonek první světové války, tedy v rozmezí 75 let, z nichž u některých bude třeba zastavit se podrobněji:

1. 1843-1846 hnutí stavovské opozice za vůdčí účasti a pod vlivem Palackého;
2. 1844-1845 český boj o „Průmyslovou jednotu“ a její proměna v instituci parlamentní funkce;
3. 1848 (od 11. března do konce května) liberálně ústavní reformní hnutí, jež po dvou peticích dosáhlo 8. dubna kabinetním listem císaře a po třetí petici konstituci prozatímní zemské vlády 30. května a vypsáním voleb do českého sněmu 7. června nejvyšších úspěchů české politiky v rámci habsburské monarchie;
4. 1848 (2. — 12. června) Slovanský sjezd, který v „Manifestu k evropským národům“ přinesl další specifikovaný reformní plán;
5. 1848-1849 (prosinec až únor) český návrh celoříšské ústavy;
6. 1849 (prosinec) Palackého plán nové ústavy a politické organizace státu;
7. 1860 (červen) Riegrovo memorandum císaři s plánem na ústavní organizaci říše a provedení demokratických reforem;
8. 1865 Palackého spis „Idea státu rakouského“ v podobném duchu jako plán předchozí, zaměřený navíc proti nebezpečí dualismu;
9. 1868 (srpen) Deklarace českých poslanců, zdůvodňující jejich parlamentní pasivní rezistenci a formulující antidualistický reformní program;
10. 1871 „fundamentální články“, od jara 1848 a před lety 1914-1918 největší, i když v poslední chvíli zlikvidovaný úspěch české politiky;
11. 1875-1877 Riegrův pokus o dosažení politické reformy pomocí francouzskou a ruskou v souvislosti s mezinárodní krizí (východní otázka, válka rusko-turecká);
12. 1889-1890 „punktace“, neúspěšný pokus Staročechů a Riegrův osobně o politickou reformu, ale příliš kompromisní;
13. 1916-1917 reformní návrhy české domácí politiky (poslední z května 1917), usilující o přestavbu monarchie v duchu linie od roku 1848 po rok 1871.

V konfrontaci revoluce a reformy stojí tedy během tří čtvrti

století třináct reformních hnutí a plánů proti čtyřem, pěti revolučním hnutím, z nichž dvě (májové spiknutí 1849, Omladina 1893) byla odhalena před svou politickou aktivizací, jedno usilovalo o vybojování vlastního státu a jedno (červnové povstání 1848) zmařilo všechny pozitivní výsledky, dosažené reformním hnutím sub 3) a 4). Pokud jde o třináctý bod ve spojitosti s poslední revolucí naší úvahy (1914-1918), vyžaduje konfrontace revoluce s reformou kacířské zjištění, že za první světové války až do ledna 1918 existoval výhradně zahraniční odboj, kdežto o domácím odboji až do tříkrálové deklarace a s výjimkou úzkého, pro domácí politiku nereprezentativního okruhu „Maffie“ nemůže být ani řeči: devadesát procent „mužů 28. října“ stálo až do jara 1918 plně na půdě monarchie, všechny politické strany usilovaly jen o federalizaci říše — nesplněný ideál české politiky od roku 1848, a pokud se od zahraničního odboje výslovně nedistancovaly, přinejmenším jej vůbec nebraly v úvahu a Masarykovy a Benešovy instrukce nerespektovaly. Tento „aktivistický oportunismus“ se právě sub specie federalismu nedá hodnotit bezvýhradně negativně: jádrem všech třinácti reformních hnutí bylo úsilí o federalizaci („austroslavismus“ byl pouze jejím článkem), které zahrnovalo vždy politickou reformu a zejména od šedesátých let se neomezovalo na české země, ale rozšiřovalo na celou středoevropskou oblast. Je také důsažné, že osm ze třinácti reformních hnutí probíhalo v klasické heroické fázi české politiky 1848-1871 (z toho čtyři, tedy celá polovina, v letech 1848-1849), kdy česká společnost byla nesporně labilnější a nestabilnější než v posledních čtyřech desetiletích před rokem 1914.

Vzhledem k takové koncentraci českých reformních pokusů na necelé dva roky bude instruktivní, zastavit se u let 1848-1849 podrobněji. Rieger se jistě mýlil, když psal z Itálie počátkem března 1848 o francouzské únorové revoluci: „Francouzi, to je národ, který má svou politickou a revoluční praxi jako žádný jiný, neboť žil pod všelikým způsobem vlády od nejabsolutnější monarchie až po anarchii, takže mu nyní lehké bude to právě naléztí a ve svých žádostech a *reformách pravou míru držeti, aby se nové zřízení zase nepřekotilo*“⁴² (zdůraznil I.P.). Nejbližší politický spolupracovník Palackého, který netušil, že už před čtyřmi dny, týden po pařížské revoluci, byla Praha polepena plakáty s pozváním na masovou schůzi občanstva 11. března (kdy právě psal z Říma), přes svůj mylný časový odhad naznačuje dva základní aspekty: potřebu reformní revoluce resp. převodu revoluce v reformu i českého následování evropského příkladu. Vskutku, co česká společnost zameškala několikrát v 17. a 18. století, pochopila v důsledku stabilizce mladé české buržoazie, o níž byla řeč, okamžitě a ze schůze ve Svatováclavských lázních 11. března, kterou za účasti téměř 1200 osob zcela ovládali reformní liberálové, vzešla první pražská petice k císaři, uvedená symptomaticky slovy „Veliké události v západní Evropě staví se nám jako nějaký ohnivý meteor před oči naše“, tedy výrazem evropského podnětu, jaký bychom v době velkých západních revolucí u nás hledali marně. Z jedenácti článků petice požadují se v šesti základní politické svobody — osobní bezpečnost „proti libovolnému zatýkání“, nezávislé soudnictví, svoboda tisku, svoboda shromažďovací, zastupitelský systém na základě svobodných voleb pro celou zemi i všechny obce, zemská a obecní samospráva — a teprve ostatní články se dožadují národnostní rovnoprávnosti a zajištění národního a jazykového rozvoje. 23. března odpověděl císař na petici kabinětním listem, v němž víc sliboval než povoloval, jak ozřejmuje už futurální dikce: „změny zřízení zemského, času přiměřené, zvláště však rozšířenější zastoupení měst skrze posly od nich samých vyvolené konstitučním způsobem“, „oprava soudního řízení má být i úkolem shromáždění poslů všech stavů zemských“,

„jsem k tomu nakloněn, přiměřeným způsobem povolit žádost o samostatné zřízení obcí po slyšení stavů“, „mým poddaným má být pojištěno právo, aby se zákonným způsobem radili o svých žádostech a potřebách“. Vyhýbavý a nezávazný tón je z kabinetního listu cítit stejně jako přežívající vliv metternichovské politické taktiky, když o svobodě tisku a osobní bezpečnosti se mluví jako o hodnotách již zaručených a listovní tajemství se odkazuje budoucím jednáním a rozhodnutím stejně jako požadavek zemské vlády a nejvyššího soudu českých zemí.

Není divu, že císařova odpověď na první pražskou petici vnesla do české společnosti hluboké zklamání a rozhořčení, vyjádřené jasně i v úvodu ostřejší petice druhé z 29. března, koncipované těsně po doručení vídeňské odpovědi:

„Odpověď Vaší c.k. Milosti nezpůsobila v myslích obyvatelstva Pražského toho uspokojení, ve kterém každý povážlivý pevný základ obecného dobrého a pokojného zdaru nového řádu poznává. Obecné mínění... nalézá odpověď na punkty Pražské petice nedostatečnou... a zásada, že by se ustanovení o punktech petice ústrojem stavů (t.j. šlechty, I.P.) státi mělo, způsobila obecnou nelibost... Jen pravá representace českého národa může obecné prospěchy země zastávati... Obnovení vlastních centrálních ouřadů pod zvláštním odpovědným ministerstvem vnitřních záležitostí zjevuje se, ... co státní nařízení, kteréž jak svobodné ústavy těchto zemí, tak konstituční trůn Vaší Milosti ubezpečuje... Ostatně setrvává Český národ cele a pevně při veškerých, v národním shromáždění 11. března uzavřených petičních člancích.“ Následují nově formulované požadavky: *„Národní zastoupení zahrnující všechny prospěchy země, stejnorodé, všeobecné, zákonodárné a daně povolující na nejširším základě svobodného volitelství a svobodné volitelnosti, též vlastní odpovědné ministerium vnitřních záležitostí těchto zemí... Vzetí všech civilních ouřadů a vojska pod přísahu na konstituci...“* ⁴³

Tentokrát dvůr kapituloval na celé čáře druhým kabinetním listem císařovým z 8. dubna o 14 člancích, z nichž osm dalekosáhle vyhovuje českým požadavkům. Mimo svobody tisku a právní jistoty osobní, jež byly legalizovány před 8. dubnem, prohlašuje císařův reskript:

„K prvnímu Českému sněmu, který se co nejdříve vypíše, bud-

tež povolání všichni stavové země. Shromáždění toto budiž sestaveno ze zástupců národa, zvolených na základě takovém, aby skrze ně všechny důležitosti zemské rovnou měrou byly opatřeny a co možná nejvíce občanů voliti i voleno býti mohlo; ono má míti právo o všech věcech zemských raditi se a rozhodovati... Zřízení odpovědných nejvyšších ouřadů pro království České v Praze s rozšířeným okresem činnosti povoluje se. Žádost o spojení ze-mí České, Moravské a Slezské pod jednou nejvyšší zemskou vládou v Praze a se sněmem společným budiž předmětem rokování na příštím sněmu říšském. O zrušení soudů privilegovaných a vrchnostenských, o uvedení neodvislých soudů okresních... má se vydati ustanovení způsobem konstitučním... Samostatné zřízení obcí se zvláštní správou a svobodnou volbou úředníků nařídilo se již a bližší ustanovení zákonní o věci té odkazují rovněž ke sněmu domácímu... Svobodně neobmezené právo k žádostem (tj. právo petiční, I.P.) jest již povoleno a právo občanské ke shromáždování i k zřizování spolků (právo shromažďovací a spolčovací, I.P.) bude ústavou říšskou určitěji uspořádáno.“ 44

Na nové schůzi ve Svatováclavských lázních 10. dubna, svolané k projednání císařových ústupků, byl výbor konstituovaný 11. března přetvořen ve stočlenný Národní výbor s pronikavou převahou reformních liberálů — v instituci úředně uznanou s pravomocí provizorního parlamentu. Od konce dubna hrnula se jedna událost ve prospěch českého reformního hnutí za druhou: od 23. dubna do 7. června bylo vydáno ze strany české i vládní deset dokumentů, jež mnohonásobně prohlubovaly sliby císařovy z 8. dubna a zákonnou formou institucionalizovaly požadavky českého reformního hnutí. 23. dubna byl vydán vládní dekret o působnosti českého sněmu a české zemské vlády, 19. května podal Národní výbor císaři adresu s nadějí, že on sám zahájí český sněm a brzo vyšle do Prahy svého místodržitele, 20. května vydalo patnáct českých osobností v čele s Palackým, Riegrem, Braunerem, Trojanem, Podlipským a Tylem svolání o organizaci sněmovních voleb s výzvou o přihlášku kandidátů, 28. května vydal český guberniální prezident hrabě Lev Thun (který v letech 1842-1846 patřil k vedení stavovské opozice a navázal tehdy důvěrný kontakt s Palackým) na základě předlohy Národního výboru volební řád pro český sněm;

téhož dne prohlásil císař pražské deputaci v Innsbrucku: „Svatě zachováme všechno, co jsme již byli slíbili s věrnou láskou našim národům na žádost jejich“; 30. května ustanovilo pražské gubernium devítičlennou „prozatímní vládní radu“ pod předsednictvím Palackého s odůvodněním, že vídeňské květnové nepokoje a útěk dvora přerušily „ústavní spojení“ centrální vlády s českými zeměmi; 6. června přijal císař téměř doslovně Riegrův návrh, z něhož vychází císařský patent o potvrzení české prozatímní vlády, o zřízení místodržitelství rady, o úkolech českého sněmu a o konstituci českého nejvyššího soudu. Z tohoto dokumentu je vhodné formulačně vyzdvihnout:

„Poněvadž události poslední doby zatlačovaly zvláštní záležitosti zemské, takže naši ústavní rádčové nejsou s to, aby organizování ústředních úřadů království Českému již přede dvěma měsíci přislíbených podnikli, poněvadž dále pokoj země dalšího odkladu věci nepřipouští, uzavřeli jsme . . . , tyto úřady již nyní prozatímně v život povolati, čímž také se . . . od guberniálního presidenta Českého učiněným opatřením dostává našeho dodatečného schválení . . . Poněvadž pak ohraničení působnosti místodržitelství a zodpovědného úřadu ústředního zůstati musí závislým na všeobecné ústavě říšské, dáváme jeho kompetenci zatím provisorně toto: 1. má si vésti přísně v mezích úřadu výkonného, poněvadž následkem ústavy našim národům udělené moc zákonodárná musí v plné míře zůstati vyhražena národním orgánům zastupitelským, které co nejdříve v život vstoupí; 2. má převzít záležitosti dosavadního ústředního úřadu Vídeňského, pokud se týkají pouze věcí českých; 3. má zůstati ve stálém spojení s naší vládou říšskou; 4. má bez prodlení vhodné návrhy o své vlastní prozatímní organizaci jakožto zodpovědného úřadu ústředního pro království České stanoviti; 5. stejným způsobem a s šetřením týchž ohledů má . . . zřízen býti v Praze pro království České nejvyšší soud; 6. místodržiteli bude příslušeti, aby Český sněm zemský, jenž co nejdříve sejíti se má, jménem našim zahájil a odročil; 7. další oprávněnost rady místodržitelství záleží v tom, aby osnovy zákonů a návrhy zhotovovala a je, pokud by k kompetenci zemského sněmu Českého náležely, jemu přímo jménem vlády podávala; 8. posléze má rada místodržitelství — ano obyvatelstvo usiluje o reformy času přiměřené, ústavou již zajištěné — všechna opatření činiti, aby

*takové opravy, které již nyní provést lze, v život uváděla a poka-
vad by mimořádně pohnuté okolnosti nynějšího času pilně vyžado-
valy i opatření mimořádných v zájmu země a vlády, má čeho
potřebí, prozatímně opatřiti.“*⁴⁵

Je zřejmé, že nejdůsačnější je článek osmý důrazem na reformy, odpovídající požadavkům lidu, tím spíše, že v závěru patentu se sněm kvalifikuje nejen jako prozatímní, ale především ústavodárný. Tento moment je ještě výraznější z císařského patentu, kontrassegnovaného ministerským předsedou a ministrem vnitra, z téhož 6. června o vypsání českého sněmu ještě během června, přičemž vystupuje jeho priorita před sněmem říšským požadavkem, aby „své práce ještě před zahájením říšského sněmu dokončiti hleděl“. Den po císařově podpisu tohoto zásadního projevu, 7. června, vydal Národní výbor v Praze programový dokument „Hlavní zásady ústavy zemské v Čechách“, který diferencuje pravomoc celostátní, omezenou v oblasti moci výkonné jen na rezort války, zahraničních věcí, financí a obchodu, a pravomoc zemskou, zahrnující všechny otázky a zákony ostatní: tedy federalismus nejzazšího myslitelného rozsahu. Nadto z velmi podrobně konkretizovaného vymezení volebního práva vyplývá, že první komora českého sněmu měla mít z obyvatelstva méně než pět a půl miliónu osob 285 poslanců — tedy v relaci k výši obyvatelstva podstatně víc než nejen dnes, ale i za první republiky! — a že funkční období mělo být omezeno na tři roky (tedy opět demokratičtější výměna zástupců lidu než za první republiky, o době po roce 1948 ani nemluvě). A konečně třeba připojit „Manifest k evropským národům“, stylizovaný a přednesený Palackým 8. června nikoli ve smyslu „panslavistickém“, ale obecně politickém, který byl v souladu a ještě překonával všechny dosud uvedené projevy z jara 1848:

*„Mohutný duševní proud nynější doby požaduje nové politické
útvary a stát ne-li v nových mezích, tak alespoň na nových zákla-
dech stavěti se musí. . . Spatřujeme v takovém spolku (tj. přeměně
habsburské monarchie ve federativní soustátí, I.P.) spásu neto-
liko nás samých, nýbrž i svobody a lidskosti vůbec a důvěřujeme
v ochotné přispění Evropy k uskutečnění jeho. . . Vystupujíce co
nejmladší, ač nikoliv nejslabší opět na politickém jevišti Evropy,*

činíme tudíž návrh k obeslání všeobecného evropského sjezdu národů na vyjednání všech mezinárodních otázek. Přesvědčení jsme zajisté, že národové svobodní snáze se usnesou než placení diplomati... Ve jménu svobody, bratrství a rovnosti všech národů.“ 46

Dvanáct zákonných nebo institucionalizujících projevů během dvou měsíců se jistě nedá přeceňovat — kvantitativní ukazatel není ještě směrodatný —, ale také ne podceňovat, protože jejich obsah a záměr vyjadřuje fenomén v české novodobé politické historii až do dneška zcela ojedinělý: během nějakých devíti, desíti týdnů dosáhla česká politika tolik, co se jí nepodařilo dosáhnout nikdy předtím ani potom a co víc: v ovzduší restauračního rezidua dosáhla maximum svých optimálních představ (poprvé a naposled) a kdyby vývoj, jaký zaznamenáváme od března do června 1848, byl postupoval nerušeně ještě další tři, čtyři měsíce, byla by musela nutně postoupit nejen ke konstituci autonomního českého státu v rámci monarchie, ale i k širší federalizaci celého středoevropského a podunajského prostoru, která by nejen zachránila rakouské soustátí, ale vytvořila silný, ve své vnitřní struktuře nekonfliktní mocenský útvar mezi Německem a Ruskem. Politicky myslící historik se jen stěží může vyhnout srovnání úspěchů českého reformního hnutí 1848 s Pražským jarem: ačkoli roku 1968 předcházelo „jen“ dvacet let totality (a ne 35 jako roku 1848), ačkoli dekompozice systému v posledních šesti letech před rokem 1848 nemohla vykazat ani desetinu úspěchu jako za stejnou dobu před rokem 1968, přece Pražské jaro — s výjimkou zákona o zrušení cenzury a rehabilitačního zákona — se nemůže pochlubit ani částí úspěchů, jaké zaznamenává reformní hnutí 1848 během necelých tří měsíců; protože tehdy přesně rozpoznali, že nestačí tiskové diskuse a ideologická revize, ale že situace vyžaduje plánovitou politickou akci a soustavný reálný nápor na systém ve formě zákonodárných aktů.

Červnové povstání zničilo však ve čtyřech dnech několika-měsíční dílo reformního hnutí a definitivně zlikvidovalo nejen dosavadní vzepjetí, ale i všechny vyhlídky budoucí. Ještě s odstupem čtvrt století psal Palacký, obohacen o zkušenosti české politiky let 1861-1871:

„Nevím o žádné události za naší paměti, kteráž by měla následky osudnější, škodlivější a nešťastnější pro národ nežli svatodušní bouře; jsemť podnes dokonale přesvědčen, že kdyby prosby mé v Národním výboru už od počátku května častěji přednesené, abychom neopouštěli mravního svého postavení a varovali se každé appelle k násilí, bylo náležitě se šetřilo, národ český byl by již během roku 1848 dosáhl oné míry práv národních i politických, kterých až po dnes nadarmo se domáhá.“ ⁴⁷

Marně volal Čelakovský v dopise členovi družiny Palackého „Že jste se od těch přepjatých a nepolitických fanaticů revoluce tak hrubě oklamati dali!“, ⁴⁸ marně odsoudila proklamace čtyřiceti osobností soudobého českého života v čele s Palackým, Šafaříkem a Havlíčkem povstání jako „žalupnou tragedii“, „pikle několika přemrštěnců“, „žalupné události“, marně se distancovala od ozbrojené revoluce ochotou „úsilněji zlé výrůstky u nás vykořeňovati“ a důrazem na „poslední a nejhlavnější cíl mravní“ ⁴⁹, tedy na reformní postup. A marně už předtím, deset dní po potlačení bouří, Palacký, Rieger, Šafařík, Brauner, Tyl a dalších 12 signatářů žádali o svolání českého sněmu nejpozději v prvních dnech července s odůvodněním, že „jen tím se může upokojiti lid, jenž nebezpečně pobouřen jest“. Právě v den vydání této deklarace, 26. června, rozpustil Thun, který do 11. června podporoval českou politiku i za cenu konfliktu s Vídní, Národní výbor a o tři dny později i prozatímní zemskou vládu. Všechny právem vzepjaté naděje byly pohřbeny a nic už je nemohlo oživit.

Přesto jen půldruhého měsíce po Windischgrätzově pražském masakru vystupuje Rieger na říšském sněmu ve Vídni v jeho ústavodárném výboru s řečí, nesenou stejným tónem a cílem jako na jaře: jeho řeč má širší dosah jako první projev úsilí reformního hnutí o překonání negativních důsledků povstání a o obnovu kontinuity jarního reformního vzepjetí:

„My nesedíme zde jako poslanci provincií nebo národností, my sedíme zde jako zástupci všech svobodných občanů celé říše... Když máme obětovati svůj statek a svou krev pro monarchii, mělo by na nás býti slušným způsobem dbáno i v jiném ohledu. Když více přispíváme k trvání mocnářství skutkem, proč bychom tak neměli činiti také radou?... Nejrozumnější zásadou jest přihlížeti

ke kapacitám. Tento výbor má naším jménem vypracovat návrh ústavy, na které závisí blaho našich národů i budoucnost mocnářství; musíme tedy k velkému úkolu se vši pílí a pozorností shledati všechny kapacity politické, co nám jich jest na snadě...; berme tedy kapacity, kdekoliv je nalézáme, bez ohledu na národnost, gouvernementy i názory politické a ideové.“ ⁵⁰

Riegrův termín „politické kapacity“ přibližuje se v modernizované pojmové transpozici na píď teorii „elit“, často relativizované a problematizované v naší současné opozici domácí i exilové, a vyvrací tak už tehdy kritické pochybnosti o únosnosti a oprávněnosti této teorie jako ústřední síly v dekompozici systému. Český politik tak už před 140 lety rozmnožuje přesným realistickým odhadem řady těch, kdo právě v elitě, ať intelektuální, ať politické, hledají podmínku úspěchu protisystémového hnutí, ať reformně či revolučně zabarveného.

Jen devět týdnů po této řeči Riegrově zasadila českému reformnímu hnutí nový úder říjnová revoluce vídeňská, která vracela svými důsledky — podezřením o návaznosti obou rebelií — českou politiku do stavu z konce června, jak 17. října s hrůzou upozorňoval Brauner Riegra. Tentokrát se podařilo českým reformním představitelům nebezpečí relativně rychle neutralizovat řadou projevů, tím spíše, že čeští říšští poslanci odjeli z Vídně hned 7. října a obviňovali většinu říšského sněmu, která ve Vídni zůstala, z porušení ústavnosti jednáním pod ostrým bodáků. Už 9. října prohlášení pražské městské rady označovalo vídeňskou revoluci jako „zločinnou vzpouru a bezvládu“, která „vraždou a plenem uvedla v nebezpečí garancie svobody“ a zavazovala se „vystříhati obyvatelstvo Pražské před nebezpečenstvím anarchických snah“; prohlášení 48 českých říšských poslanců, kteří vídeňský parlament opustili, odsuzovalo vídeňskou revoluci 12. října jako „zločinné, poněvadž se skrze ně vraždou a násilím zrušilo ústavní ministerstvo“, odmítalo pokus několika německých poslanců „prohlásiti buřičský houf lidu za národ“ a manifestovalo svou neúčast na sněmu, stojícím pod tlakem revolučního teroru: „Nemůžeme nikterak považovati za svobodná usnesení, učiněná pod galeriemi rozvášněným lidem naplněnými, jenž zbraně své na sedadla poslanců obraceje, shromáždění povykem svým a choutkami svými poslancům

dobře povědomými pod hrůzou drží. My prohlašujeme každý pokus, oloupiti sněm o jeho svrchovanou moc, s jakékoli strany by pocházel, za zradu svobody lidu, za urážku svrchované důstojnosti národa.“⁵¹ Nebezpečí vídeňské revoluce pro českou politiku, s níž jinak nesouhlasil, rozpoznal přesně i krajní radikál Sabina, sám účastník svatodušních bouří, a 14. října proto v „Pražském večerním listě“ vídeňské běsnění ostře odsoudil. 22. října čeští říšští poslanci hned ve dvou proklamacích klasifikovali vídeňskou revoluci jako „stav bezzákonnosti a násilí, hrůzy nevázaného vzteku lůzy, nelidský vztek zfanatisovaných hysteriků teroru, teroristické vlivy“ na sněm a zdůrazňovali:

*„Jakožto zástupcové země, která se teprv nedávno cítí zbavenou vlády vojenské, želíme hluboce nad smutnou nutností onoho zlého, jež nyní co následek anarchie vlastním původem způsobené na Vídeň se valí, a trpkým bolem naplnění jsme nad nevyhovujícím neštěstím Vídně; neboť nevyhasly ještě v nás soucivý pro obyvatelstvo, jež v truchlé zaslepenosti stalo se zneužitým nelidským nástrojem cizí rušivé strany.“*⁵²

Česká politika hned postihla výhodnou pozici, do níž ji uvedlo setrvání parlamentní majority v revoluční Vídni, a to podstatně přispělo k neutralizaci nebezpečí, které jejímu reformnímu hnutí znovu hrozilo. Také rozhodný publicistický odpor Havlíčkův proti vídeňské revoluci prohluboval pozitivní účinky tohoto promyšleného taktického manévru, i když Havlíčkovy komentáře znehodnocovalo přeceňování nacionálního momentu, jež nepostihovalo jako jádro vídeňské revoluce politický a sociální radikalismus teroristického přízvuku, ale fiktivní útok německo-maďarské koalice proti zájmům rakouských Slovanů a proti národnostní rovnoprávnosti vůbec. Přesto zachytil Havlíček přesně těžiště problému, když varoval českého čtenáře, aby se „nedal svést nepoctivými praktikami těch, kteří vám pod falešným jménem velké svobody vnutiti hodlají své jho“, když odmítl vídeňskou revoluci „nazývatí bojem o svobodu“ a vyvodil z ní odsudek revoluce vůbec „jakožto nebezpečné hry, ve které se sice všechno vyhrátí, ale také zas jedním rázem všechno prohrátí může“.⁵³

Byl-li Havlíčkův pohled hrubě pokřiven vypjatým nacionalismem šovinistického zabarvení, neprojevil jej nikde tvrději než

14. listopadu svým nepřijatelným souhlasem s masakry Windischgrätzovy soldatesky po porážce revoluce a opovrhlivým zesměšňováním popraveného Roberta Bluma. Tím se příkře diferencoval od pozice spojené deputace pražské městské rady a českých říšských poslanců (celkem 53 osob), která 29. a 31. října v Olomouci ve dvou adresách císaři podala prudký protest proti vyhlášení vojenského výjimečného stavu ve Vídni a proti militaristické diktatuře Windischgrätzově; a ještě ostřeji divergovalo Havlíčkovo stanovisko s hlasem jeho přítele Riegra, který v plénu kroměřížského říšského sněmu si troufal 27. listopadu 1848 označit Windischgrätze za vraha a požadovat jeho popravu.

Nicméně dvojnásobný strategický tah české politiky, jaký jí dovoľovala klasifikace parlamentní majority jako ústavně neplatné, protože znehodnocené vídeňským revolučním terorem, na jedné straně, odsudek neúměrné bestiality vídeňských exekucí po pádu revoluce na straně druhé, obnovil plně její pozici z pozdního léta 1848 a zčásti dokonce neutralizoval i diskreditaci českého reformního hnutí pražskými červnovými bouřemi. A tak mohl Palacký předložit už 21. prosince v třiceticiletém ústavodárném výboru kroměřížského sněmu krajně demokratický návrh základních práv jako preambuli ústavy. Demokratismus této předlohy vystoupí ještě výrazněji, víme-li, že její znění modifikovalo původní návrh z 26. září — tedy před vídeňskou revolucí — o 29 paragrafech a že přímo vycházela z amerického prohlášení nezávislosti z roku 1776 a z francouzské Deklarace lidských práv z roku 1789, jak se dá postřehnout i ve shodách ryze formulačních. Americký článek „We hold these truths to be selfevident: that all men are created equal, that they are endowed by their Creator by certain unalienable rights, among these are life, liberty and the persuit of happiness“ a že vlády „deriving their just powers from the consent of the governed“ se hlásí z kroměřížského návrhu základních práv, stylizovaného Palackým a Riegre, stejně výmluvně jako francouzský imperativ „Le principe de toute souveraineté réside essentiellement dans la nation. Nul corps, nul individu ne peut exercer d'autorité qui n'en émane expressément“. Že návrh základních práv, vypracovaný ve Vídni a stylizačně umírněný v Kroměříži, se drží věrně amerického a francouzského vzoru,

prokazují plně nepublikované zápisky Palackého a rukopisné poznámky Riegrovy od července do prosince 1848.

Předloha konstitučního výboru (vskutku především Palackého) stanoví zejména:

„Všecky moci státní vycházejí od národu a vykonávají se způsobem nařízeným v ústavě. Všichni lidé mají stejná, přirozená a neodcizitelná práva, mezi nimiž nejdůležitější jsou: právo zachování sebe, právo osobní svobody a pěstování svého duchovního i zemského blaha... Každý občan přenáší na stát jen tolik z ouhrnu přirozených práv svých, kolik potřebí jest k jeho oučelu. Vykonávání práv každého jednotlivce má své přirozené meze v stejných přirozených právech každého jiného. Stát prohlašuje za svůj úkol hájení přirozených i nabytých práv svých příslušníků a pěstování jejich společného dobrého... Před zákonem jsou všichni občané rovni. Všecky přednosti stavu i šlechty jsou zrušeny. Veřejné ouřady a služby státní jsou stejně přístupné všem občanům k nim schopným. Svoboda osoby jest zaručena, výjimečné soudy nesmějí býti. Nikdo nesmí být zatčen, leč mocí soudního, důvody opatřeného rozkazu... Každý od nástrojů obecné bezpečnosti zadržený musí ve 24 hodinách buď odevzdán býti řádnému soudu nebo propuštěn... Poroty musí rozsuzovati na každý způsob při politických a tiskových přestupcích... Trest smrti pro politické zločiny jest zrušen... Domácí právo jest nedotknutelné... Tajnost dopisů nesmí se rušiti. Právo žádosti a sbírání podpisů na ně jest neobmezené. Občané mají právo, v pokoji a beze zbraní se shromáždit; shromáždění lidu pod širým nebem mají však předem oznámena býti ouřadu, smějí ale zapověděna býti jen v pádech náhlého nebezpečení pro obecný pořádek. Občané mají právo tvořiti spolky beze všeho ouředního povolení, pokud účely a prostředky spolčení nejsou proti právu... Věda a učení jí jest svobodné. Každé předstíhající nařízení proti svobodě učení jest zakázáno a trestné... Každý má právo myšlení své svobodně vysloviti a písmem, tiskem neb obrazem uveřejniti. Toto právo nesmí nikdy a nikterak, jmenovitě ani censurou, ... obmezeno, odloženo nebo rušeno býti... Základní práva každé obce jsou: svobodné volení svých představených a zástupců; samospráva svých záležitostí... Vojsko stojí pod obecnými civilními zákony a soudy. Zákony a soudy vojenské smějí nastoupiti toliko ve válce...“ ⁵⁴ (zdůraznil I.P.)

Je až mrazivá ironie dějin v tom, že tak krajně demokratický návrh základních práv byl předložen nejen téměř na den 120 let před pádem Pražského jara, ale že především ani v diskusích roku 1968 se nikdo nedopracoval k tomu, požadovat aspoň smyslově celou řadu článků, které byly pro demokratismus před 140 lety samozřejmostí. Návrh nejen ve všem daleko překonává prosincovou ústavu z roku 1867, platnou až do r. 1918, ale především překvapuje a přímo zaráží, že v pěti bodech předstihuje republikánskou ústavu z roku 1920, podle níž mohl být člověk držen v policejní vazbě až 48 hodin (nikoli 24, jak vymezuje návrh z r. 1848), trest smrti za politické zločiny sice praktikován nebyl, ale byl teoreticky legalizován, založení spolku vyžadovalo úřední povolení resp. registraci, cenzura sice ústavně zakotvena nebyla, ale v praxi bohatě kvetla po celou první republiku v masových rozměrech a o civilní jurisdikci pro příslušníky armády v míru si nikdo netroufal ani snít. Závěr je jediný: české reformní hnutí před 140 lety dospělo ve svém demokratismu dál než jeho následovníci po roce 1918 i za Pražského jara, což je bilance deprimující i povznášející zároveň.

To dosvědčují ještě vyhraněněji Riegrovy řeči z 8. a 10. ledna 1849, jimiž reagoval na útok vlády v parlamentní debatě proti návrhu ze 4. ledna a v nichž mj. prohlásil (citujeme výtah méně než desetiprocentní!):

„Soustava, jakou se spravoval konstituční výbor, pořádáje základní práva, byla vůbec soustava svobody. Každý člověk jest svoboden, každý má stejné právo rozmnožovati blaho své hmotné i duševní. Tato věta obsahuje v sobě celou soustavu základních práv. Toto všeobecné základní právo člověka, mající základ v jeho svobodné osobnosti, musí ve státě býti zachováno a chráněno, ale musí též vyměřeno býti pravidly, aby jím nebyla zkracována práva jiných. Řídě se touto zásadou, jednal tedy výbor nejprve o paragrafech, kteréž zaručují svobodu člověku vůbec, a teprve pak přešel k paragrafům, zaručujícím jednotlivá základní práva občanská... My chtěli základními právy toliko toho dovésti, aby budoucně každý občan v Rakousku cítil, že je především člověkem! Když by však tato základní práva podstatně měla býti zkracována, pak by záhy každý v Rakousku mohl se snad cítiti Rakušanem, nikoli

však už svobodným člověkem... Právo osobní svobody ve stavu prvotním jest neobmezené či přímo bezmezné, protože neuznává mezí nižádných, ale právě proto jest i nekonečně obmezené, protože to samé bezuzdné právo má každý jiný... Práva základní jsou práva všem lidem společná... Jen v tomto smyslu, že státní moc ve svém původu od lidu vychází, mohou a budu hájiti návrh výboru... Výbor pokládá za nutné vysloviti tuto zásadu, neboť ona je zásadou svobody lidu, je základem ústavnosti. Svrchovanost ve státě má jediný původ, jediný pramen a ten jest: veškerenstvo lidu... Nepotřebuji snad poukazovati na Bourbony, abych dolíčil, jak politováníhodným zjevem jest svrchovanost zděděná, jakmile se vytrhne ze své jediné, pravé půdy, z půdy svrchovanosti lidu, ve kteréž jediné má svůj původ, své kořeny... Uznati zásadu ministerstva jest tolik, co vysloviti monarchii absolutní: přijmouti zásadu výboru znamená uznávati důstojnost lidskou, znamená prohlásiti svobodu lidu, jest tolik co vysloviti, že ústava, v jejímžto čele stojí zásada tato, má základ svůj ve svobodné vůli národu, jedním slovem, že ústava ta je ústavou svobodnou, že jest pravou konstitucí!... Vyšel-li stát z požadavků rozumu a ne z lidu, pak se vás ptám, v čem vlastně vězel ten rozum? Či vězel snad v té libře zlata drahokamy ozdobené, jež nazývá se korunou? Nikoli, rozum tento byl právě v lidu a jestli stát se všemi svými mocmi vyšel z rozumu lidu, tedy je patrné, že právě státní moc vyšla jen a jen z lidu... Bůh dal člověku svobodnou vůli, on se nám všem dal naroditi stejně svobodnými, on nestvořil pánů ani robů, ale on všem nám dal svobodu, i tu, abychom povýšili nad sebe někoho, kdo by nám panoval. Původ všeliké moci, pokud je po právu, spočívá jediné ve vůli svobodného člověka a ve státě jen ve vůli svobodných národů... Panovník, který se odvolává jen ke své moci, je despota; panovník, který spoléhá na vůli svých národů, je pravý, svobodný panovník... Opírejte svrchovanost dědičného mocnáře pouze na slovo „z Boží milosti“, pak ji opíráte o středověkou pověru; opírejte ji o právo dědičné a postavili jste ji na písek. Prohlásíme-li však, že konstituční monarchie, že též svrchovanost mocnářova mají svůj původ ve svobodné vůli každého člověka a v sebeurčení národů, pak teprve jsme jí dali rozumnou právní půdu... Kdo neuznává, že veškerá moc vychází z lidu a že občanské právo lidské je nadřazeno vší moci, neuznává nás také co zastupitele lidu. Nemůžeme-li

již býti pravými svobodnými zastupiteli lidu, pak to budeme také pokládati pod svou důstojnost, abychom pod škraboškou zastupitelů lidu sloužili ministrům za marionety... Koruna přenesla právo, ustaviti monarchii, na zastupitele lidu; vezme-li právo toto nazpět, bude to vzpoura proti samému základu ústavy říše; krokem tímto opustila by koruna sama půdu práva, vstoupila by na půdu násilí a půda tato jest půda revoluce!”⁵⁵ (zdůraznil I.P.).

I když Rieger nemusel a ani nemohl podávat kritiku totalitní moci, přece by stačilo jen modernizovat archaickou dikci jeho vášnivé konfese za práva lidu, abychom měli pocit vaculíkovské mluvy z června 1967 i z června 1968: přímočarost a jednoznačnost pojmů a jejich smyslu, pochopení protikladů, bezohledná apostrofa držitelů moci, drsně sytý tón, výrazný poukaz na důsledky, civilní hrdost a neústupnost mluvčího lidu — to vše spojuje představitele českého reformního hnutí z let 1848 a 1968. A přece během Pražského jara zaznělo málo tónů tak otevřených, požadavků tak důsledných, zdůvodnění tak vyzrálého — tedy opět předstih reformního myšlení 19. století. Ostatně návrh ústavy jako celku z 2. března 1849 o devíti částech a 163 paragrafech se přes několik formálních ústupků (tak článek o neodpovědnosti konstituční hlavy státu nebo o nepřipustnosti osobního podávání petic a přijímání deputací parlamentem) pokusil vymezit občanská práva i právní vazbu systému ještě důsledněji než návrh základních práv a obě řeči Riegrovy, zvláště v § 44, 46, 57, 63, 69, 81, 104, 131-138, i když kvantitativní zúžení volebního práva zvýšením volebních okresů o čtvrtinu přineslo citelný krok zpět proti květnu 1848, nesporně v důsledku čtyřicetiprocentního podílu českých členů na složení ústavního výboru. Rozdělení státu na 14 provincií nás v našem problému nezajímá tolik jako reformní politické články ústavního návrhu, z nich zejména:

„Žádný vládní skutek císařův nemá platnosti, není-li spolupodepsán některým ministrem. Jeho podpis činí jej zodpovědným za ten skutek... Císař stvrzuje zákony, nesmí však nikdy tyto odložit aniž koho osvoboditi od jejich zachovávání... Před složením přísahy na ústavu nesmí nový panovník vykonávati žádné vládní moci... Císař nesmí bez povolení říšského sněmu zdržovati se déle než dva měsíce v jednom roce v cizině... Ministři mohou býti

obžalování pro každé zneužití úřední moci, jmenovitě pro porušení ústavy, a to i během zasedání sněmu... Žádný poslanec nemůže pro svou činnost co takový právně stíhán býti. Zrušení parlamentní imunity je nepřipustné... Místodržitel je zemskému sněmu z plnění zákonů zemských odpovědný a sněm zemský má právo obžalovati jej pro porušení zemské ústavy... Doba zákonodárná stanoví se na 3 roky... Zákon obecní pojistiti musí každé obci jakožto práva nezczizitelná: a) aby si sama volila představené a zastupitele své; b) aby samostatně spravovala záležitosti své a konala místní policii... Moc soudní vykonává se nezávisle. Vrchnostenských soudů býti nesmí. Zásahy státních a veřejných ouřadů do jednání soudních jsou nepřipustné a trestné. Žádný soudce nesmí přijímati jiného placeného místa od vlády. Kdyby někomu v právech občanských, ústavou zaručených, ublíženo bylo od státní ouřední moci, může postižený civilní žalobou požadovati od státu ouplného zadostiučinění. Tato civilní žaloba nevyklučuje stíhání vinníka — orgánu státní moci — trestním soudem.“⁵⁶

I v tomto návrhu nalézáme čtyři články, které buď nebyly naplněny až do roku 1918, byly legalizovány až československou ústavou 1920 nebo dokonce nebyly obsaženy ani v ní: zákaz zrušení poslanecké imunity; jen tříleté funkční období parlamentu; právo občana žalovat stát; zákaz delšího pobytu hlavy státu v cizině. Po rozeznání kroměřížského sněmu reakční vládou Schwarzenberg-Bachovou (fungující od 2. prosince 1848) 7. března 1849 tušili čeští poslanci přesně, že právě demokratismus návrhu základních práv a návrh celé ústavy postavily půl feudální půl absolutistický kabinet před situaci, kterou dovedl už řešit jen násilím, jak předpověděl Rieger o dva měsíce dříve. Přesto nesáhli nositelé českého reformního hnutí k revoluci, jakou tehdy Rieger hrozil, ale pokusili se ještě naposled Riegrovou a Havlíčkovou žádostí z 11. dubna 1849, podanou císaři jménem všech českých poslanců, dosáhnout zrušení resp. odvolání 4. března vládou oktrojované ústavy a přijetí ústavního návrhu sněmu za říšskou ústavu s poukazem, že „návrh ústavy, vyšlý ze sněmu, nade vše přirovnání lépe hová žádostem a potřebám lidu našeho; v základních právech jest mnohem svobodomyslnější, jelikož v něm práva politická příslušící občanům žádnými klauselemi a výminkami nejsou ztenčována a

obmezována... Jen sněm rozpuštěný stal se pravým zastupitelstvem veškeré říše, skutečným vtělením vůle veškerenstva lidu a národů rakouských... Račiz Vaše Milost uděliti lidu rakouskému ta práva, která sněm říšský dílem již byl přijal, návrh ústavy, jak jej vypracovali důvěrníci říšského sněmu... za ústavu rakouskou přijmouti a svolati na základu jejím říšský sněm, jenž by ústavní listinu tuto přezkoumal a v duchu doby zákonně závaznou učinil.“ 57

To byl poslední legální, veřejný hlas českého reformního hnutí let 1848-1849. Byl vyřčen marně, vyzněl do prázdna a krátce po něm odešel Rieger, nejradikálnější mluvčí české demokratické reformy, do dvouleté emigrace ve Francii a v Anglii, zatímco Havlíček vedl do srpna 1851 zoufalý, byť statečný boj proti porevoluční reakci. Jeden ani druhý se přes rozbití českých reformních plánů úderem brutálního neoabsolutismu reformní cesty pro futuro nevzdali, jak naznačuje Riegrův retrospektivní důraz na „provolání nových ústav“, jež zažil v Itálii, na jeho pozorování „činnosti stran politických, řečí tribunů lidu, parlamentů tolika národů v činnosti“. 58

Ještě výrazněji poukazoval Havlíček, nikoli v pařížském bezpečí, ale ve stále ohrožovaném posledním domácím demokratickém listu, už roku 1851, v „čase za živa pohřbených“, řečeno s Nerudou, na potřebu reformního řešení i ve svržení systému nejreakčnějšího:

„Když tedy jest národ utištěn, nemá ještě zásluhy ten, kdo národ takový k povstání přivede, neboť není nic snadnějšího než způsobiti revoluci u národu utlačeného; ale ten má zásluhu, kdo přivede onen národ do takového stavu, ve kterém schopen jest cizí libovůle se sprostiti a svobodu pravou si zaříditi. Jakým způsobem se toto osvobození stane, jest věc lhostejná, nejlépe a nejzáslušněji ovšem, když to jde beze všeho boje, bez krve a bez násilí... Zákonní odpor jest nejlepším prostředkem k hájení svobod proti moci, k povzbuzování zmužilého ducha v národu, zákonní odpor jest první a nevyhnutelný stupeň k dosažení pravé svobody. Pokud to národ nepřivede tak daleko, aby se protivil zákonnými prostředky každému svévolnému a protizákonnímu kroku: potud nedozrál k svobodě... Každým krokem ale, kdežto zákony své ruší, nevyhnutelně proti sobě popuzuje vláda veřejné mínění, a čím více se tedy takové

činy vládní do všeobecné povědomosti lidu dostávají a v ní utkvívají, tím více to škodí vládě a její trvalosti. Na tom se zakládá ona nesmírná prospěšnost zákonního odporu, zvlášt v zemích, kde konstituční a právní vláda není ustálena. Dobrým a rozumně vedeným zákonním odporem proti takové vládě docílí se vždy toho, že si vláda nedůvěřuje tak rychle, tak všeobecně nazpátek kráčet — veliké to již vítězství pro budoucí svobodu... Čím více se národ podrobuje do libovůle vlády, tím nešetrněji se s ním nakládá. Zákonní odpor ale, má-li býti k čemu platný, musí též míti své pravé vlastnosti; musí se vždy s největší chladnokrevností, ale také s nejvyšší pevností a neústupností vésti. Zákonní odpor nemůže také sahati až za násilí proti násilí: nýbrž kde síla a hmotná moc nastala, tam přestal již zákonní odpor. Ale zanedbáváti svého práva, nehlásiti se, kde se nám bezpráví děje, mlčenlivě snášeti každou libovůli: to není důstojné pro občana, jenž povědom sobě býti má, že není otrok v některém východoasiatském pašaliku, nýbrž občan svobodný země, která řízena býti má jen podle práva.“⁵⁹ (zdůraznil I.P.)

S odvoláním na teoretika „zákonného odporu“ Johna Hampdena a s využitím jeho metod zvedá Havlíček svůj hlas pro reformu právě v podmínkách brutální bachovské reakce jako poslední projev nepřerušného osmiletého reformního hnutí se záměrem víc než symbolickým. Dnešní český člověk, ať žije ve znásilněném domově či v exilu, může plným právem hledat a nalézat v Havlíčkově posledním krédu svůj program, svůj závazek vlastní, platný doslovně pro situaci, která vypadá zdánlivě stejně bezvýchodně jako těsně před Havlíčkovou deportací: bojovat proti bezpráví totalitního systému i proti otroctví, které nám přinesl havlíčkovský „východoasiatský pašalik“ v rozměrech, jaké se Havlíček před 140 lety neodvážil tušit ani v nejpesimističtější představě. Jeho poselství má ovšem ještě hlubší aktuální dosah: i v poměrech, které přímo volají po revoluci, neopouštět program reformy a právě jí a jen jí postupně dekomponovat systém. Nadto legitimují jeho vývody postup, který jsme zvolili před Pražským jarem i během něho, a měřený vývojem, který nastoupil aspoň zčásti deset let po jeho projevu a umožnil novou fázi reformního hnutí, byť ne tak důslednou jako v letech 1848-1849, naznačují nám ještě dnes perspektivu

nového, jiného reformního hnutí jako východisko, jen pokud si zachováme vůli k odporu, jíž Havlíček podmiňuje zralost národa ke svobodě.

Desetiletí dusivého bachovského absolutismu ovšem už svým policejním systémem neutralizovalo každý předpoklad k novému náběhu reformního hnutí v české společnosti, zastrašované nadto desítkami hrdelních rozsudků nad revolucionáři červnového povstání 1848 a májového spiknutí 1849. A tak až po rakouské vojenské katastrofě na italských bitevních pláních 1859 a po pádu Bachově mohla se česká reformní politika znovu ozvat: necelé tři měsíce po konstituci „rozmnožené rady říšské“ a téměř devět měsíců před obnovou konstitučního režimu podává Rieger 14. června 1860 císaři obsáhlé memorandum o potřebách českého národa, opatřené sedmnácti podpisy. I když vlastním posláním memoranda byla žádost o povolení vlastního českého deníku, čteme tu výrazné kritické formulace obecně reformně politické, zdůrazňující, že „povážlivou věcí jest pro státníka nevšímati si ideí, které jsou obecným jméním národa, jež v jeden nerozdílný celek spojují“ a že „národ dobrodiní ústavy a co možná nejvolnější samosprávy zemské vážně, mírně . . . užívati bude“. ⁶⁰ Ve smyslu nově utvářeného a uzpůsobeného reformního hnutí probíhaly pak po jedenáct let zápasy českého národního hnutí přes pasivní politiku, zahájenou odchodem českých poslanců z říšské rady 1863 a dovršenou i jejich odchodem ze zemského sněmu 1867. Pro revoluci se vyslovovala česká politická reforma jen v jediném případě — v carském Rusku, když po prvotním přeceňování zrušení nevolnictví v Rusku (1861) pochopila, že jen ozbrojená revoluce může přinést Rusku demokracii, kterou v nejdespotičtějším státě tehdejšího světa žádné reformní hnutí prosadit nemůže. ⁶¹ Revoluční perspektivu jako jedinou alternativu řešení „ruské otázky“ zastávala plně česká buržoazní politika a její tisk ještě v letech 1878-1881, ačkoli tehdy se už uplatňoval v Rusku onen anarchistický teror, od něhož se české reformní hnutí dávno distancovalo. ⁶²

Jestliže jsme se podrobněji zastavili u českého reformního hnutí let 1848-1849 i jeho přípravy od roku 1843 jako jeho nejintenzivnější a nejprínosnější fáze, vyžaduje logika vývoje, abychom nepřešli jen letmým pohledem revoluční hnutí čes-

kých radikálů o deset, dvacet let později. Nejen proto, že už povrchní či mechanické srovnání reformního a revolučního proudu české politiky v sevřeném časovém rozmezí nejvýš dvou desetiletí prudce zesílí vývojovou linii českého reformního hnutí a podepře zjištění o bezvýchodnosti a bezvýhlednosti revolučního hnutí, poplatné jeho opoždění za velkými evropskými revolucemi o jedno až dvě století. Především ale proto, že opožděné revoluční hnutí 19. století, jehož sterilitu myšlenkovou i politickou jsme naznačili už dříve, vykazuje od konce padesátých let i sterilitu a přímo degeneraci morální: ta je v jeho přechodu do služeb zahraničního nepřítele českého národního hnutí, ať jakéhokoli ustrojení, nebo co horšího, do služeb vnitřního odpůrce reformního hnutí, s nímž konfidentsky kolaborovalo. Kdo si nedovede představit takového Palackého, Havlíčka, Riegra, Masaryka a ostatní členy celé galerie „reakčních buržoazních“ politiků jako konfidenty, pro toho musí vystupovat ideový a morální posun revolučních radikálů do politického bahna jako zvlášť silné oprávnění jejich protihráčů, jejich protisíly — reformního hnutí. Stalinistická historiografie a filozofie konstruovaly údajnou kontinuitu české revoluční tradice od roku 1848 až do vzniku samostatného Československa falzifikačním prodlužováním radikální demokracie až k okamžiku, kdy její prapor — že ten byl dávno povážlivě potrhaný a pošpiněný, se neuznávalo — mohlo převzít organizované dělnické hnutí. Že tato legenda vylučovala ze svého výběru vše, co hodnověrnost takového obrazu porušovalo, neurčoval jen záměr, vykonstruovat revoluční hnutí jako centrální sílu českého politického vývoje 1848-1918, odsunovanou prý na periferii politického života machinacemi buržoazie, ale zejména tézovitě vulgární znehodnocování a diskreditace liberálního demokratismu, tj. reformního hnutí. Předválečná glorifikace J.V. Friče a apogetická podání Sabinova případu v rámci konstruované „osvobozené legendy“ jen napomáhaly stalinistické ideologii k uchycení její falzifikace i mezi odpůrci systému a k redukci jejich demokratismu jen na první republiku a k jejich nedůvěře v reálnost protisystémového reformního hnutí vnitřních sil po roce 1948-1956. Tato souvislost přispívá také k vysvětlení, proč se ideologické vedení nechtělo vzdát této legendy ani po její

průkazné revizi ještě v první půli šedesátých let.

Nebudíž autorovi bráno za zlé, že se revolučními pokusy radikálních demokratů nebude zabývat soustavněji, ale jen potud, pokud to vyžaduje náš problém: studie, jejímž posláním není konfrontace revoluce a reformy v českém vývoji, se přirozeně zabývá revolucí jen tam, kde to vyžaduje dokumentace reformního hnutí a jeho převahy nad hnutím revolučním. Protože česká radikální demokracie se vydávala za hnutí, souběžné s ruskou revoluční demokracií a ve smyslu této domnělé koincidence za proud vědomě premarxistický, bude instruktivní poukázat na Fričův emigrační vztah k Marxovi a Hecenovi. Fričovo osobní setkání s Marxem v Londýně v červenci 1859, při němž došlo mezi oběma k prudké srážce, se prohlašovalo za „nejstarší doklad o osobním styku příslušníka českého národa se zakladatelem vědeckého socialismu“⁶³ a hodnotilo se bezmála jak Fričův příklon k marxismu, ačkoli Frič sám o pět let později považoval založení Marxovy I. Internacionály za pouhý „výraz solidárnosti anglického a francouzského národa“.⁶⁴ Taková konstrukce českého „premarxismu“ nebo dokonce přejetí Marxových ideálů radikálními demokraty působí dvojnásob trapně, víme-li, že raní čeští socialisté (Klácel, Augustin Smetana, Ant. Springer, Sladkovský) už 1849 dobře věděli o Marxovi a znali i Komunistický manifest a přesto se plně přikláněli před Fričovým setkáním s Marxem i po něm k nemarxistickému socialismu francouzského typu (Sabina právě 1864 prací příznačně nazvanou „Duchovný komunismus“), a víme-li na druhé straně, že legendu o stopách, jaké prý zanechal Marx u Friče, fabrikoval pozitivistický resp. idealistický historik, který ve zralém věku jako autor sedmi nemarxistických monografií z osobního oportunismu přešel na pozice nejen marxistické, ale přímo stalinistické, na nichž plně setrval ještě počátkem šedesátých let, kdy už drtivá většina historiků vskutku marxistických prováděla na celé čáře revizi stalinistických legend, jaké Žáček zastával naposled ještě na jaře 1964 (!). Tato „ozdoba“ české historiografie bezostyšně falšovala ostatně ještě 1961 Fričův vztah k vůdci ruské revoluční emigrace Hecenovi, považovanému právem za skutečného ruského premarxistu, vztah, který měl v jiné poloze prokazovat důvěrnou osobní i myšlenkovou

spolupráci Fričovu s vedoucí osobností ruského premarxismu.

Ve skutečnosti Hercen, v něhož Frič skládal po svém příchodu do emigrace 1859 nejvyšší naděje a sliboval si od něho podporu na mezinárodním revolučním fóru, Friče hned v Londýně opovržlivě odmítl, v debatách s ním se plně identifikoval s Marxovým výměrem Čechů jako „kontrarevolučního národa“ a k této kvalifikaci ještě připojil „nezralost Čechů pro svobodu“: zklamání, jaké si Frič odnášel z konfliktu s Hercenem a z jeho útoku na samo existenci právo Čechů, bezprostředně určovalo Fričovo přesídlení do Paříže.⁶⁵ Ostatně ještě v létě 1862 přiznal Hercen na konferenci evropských revolučních stran v Londýně, že by se sympatií sledoval a podporoval včlenění Poláků a Čechů do ruského státního svazku a nijak mu nevadilo, že Frič a další čeští radikálové sedí pár metrů od něho.⁶⁶ Jak se mohl Frič, odhozený už o tři roky dříve Hercenem na politické smetiště, účastnit konference, vedené Hercenem, když nadto ještě těsně před ní varoval do Prahy před „ruskými socialisty“, tedy především před Hercenem?⁶⁷ Vysvětlení se dá zřejmě hledat jen v tom, že Frič byl zároveň „bohatýr i dítě“, jak přesně rozpoznal Neruda po Fričově smrti; taková definice nesporně největší osobnosti českého revolučního hnutí od roku 1848 vyjadřuje širší kategorii — silnou naivitu, dětinství a iluzivnost českých revolucionářů 19. století vůbec, zastiňovanou na první pohled efektními akcemi a kontakty Fričovými s Košutem, Garibaldim, Mieroslawskim a jinými heroickými postavami evropské revoluce. Jen ten naivní a iluzivní obsah fričovského radikalismu emigračního i domácího — který beze smyslu pro politickou realitu, oslepen přeceňováním italské a polské krize, dovedl rozvíjet plány předem vyložené utopické — může vysvětlit, proč Frič celé čtyři roky hledal podporu spojence tak pochybného jako byl samorostle imperialistický „demokrat“ Hercen, ačkoli politik jen trochu reálně uvažující by se musel od něj hned a trvale distancovat, kdyby disponoval Fričovými zkušenostmi s ním. Že ta iluzionistická naivita byla v příkrém rozporu s realismem reformního hnutí (realistickým i tam, kde prohrávalo, protože jeho slabina nebyla v něm samém, ale v cizích mocenských zásadách), nemusíme snad zvlášť dovozovat. Vykazovalo-li reformní hnutí (jež nebylo žádným učesaným

konzervatismem, ale neváhalo sáhnout v konfliktních situacích k postupu vypjatě radikálnímu, zvláště v letech 1868-1870) nad svými revolučními rivaly silnou převahu i kvantitativně, nebylo to zdaleka poplatné jen nechuti české společnosti k riskatním revolučním akcím, ale hlavně protikladu mezi racionalismem reformního hnutí a iracionalismem radikálů. Z tohoto hlediska vystupuje ostatně potřeba přehodnotit dodnes idealizovanou účast Fričovu i jeho domácích spolupracovníků v aktivitě evropského revolučního hnutí 1859-1864.

Patřil-li Hercen nepochybně v západním hodnotícím pohledu na předělu padesátých a šedesátých let mezi špičky ideově i politicky renomovaných revolučních emigrantů, pak jeho příkrý odstup od české reprezentace v evropském revolučním hnutí (v téže době, kdy domácí radikální tisk Hercena propagoval a popularizoval jako nejsilnější oporu radikální větve české politiky!) musel se podílet na depresivní krizi českého revolučního proudu právě v době, kdy reformní hnutí nastupovalo vzestupnou linii. Politický vývoj let 1859-1860 — zhroucení velmocenského postavení Rakouska na italských bojištích a nebezpečí hospodářského krachu říše — posilovaly v českých radikálech naději v důsledné revoluční rozvinutí národních a politických otázek, které je znepokojovaly. Místo toho přišlo v českých podmínkách nejen uklidnění napětí pádem Bachovým a příslibem konstituce, ale dokonce rozhodný podíl feudální šlechty v jednání o novou organizaci monarchie a dohoda české liberální buržoazie s tzv. historickou šlechtou o společném postupu v zápase za federalizaci Rakouska. Není divu, že takové zklamání demokratických nadějí vyvolalo u českých domácích radikálů depresi o to hlubší, že neviděli dost do revolučního neklidu evropského a jeho dalšího doutnání.⁶⁸ Jak vzrůstal odstup od heroického revolučního prožitku někdejších osmačtyřicátníků, přibývalo mezi radikály i rozporů laděných někdy víc osobně než názorově. Nebylo však především osobnosti, která by dovedla stmelit roztržštěné síly, překlenout rozpory a postavit se v čelo hnutí myšlenkově i politicky. Frič se marně pokouší vydupat v Čechách masové hnutí protirakouské, jež by se dalo zapojit jako rovnocenná komponenta do evropské revoluce, tím spíše, že stojí v emigraci sám a že jeho osobní vývoj

v druhé polovině šedesátých let vykazuje sestupnou křivku, jak ještě uvidíme; demokratické nadšení a revoluční horlivost drobných domácích radikálů nestačí nahradit nedostatek jejich politického formátu. Proto nelze chápat početně oslabenou a organizačně roztříštěnou radikální skupinu jako programově vyhraněné hnutí, jež by se trvale uplatňovalo v myšlenkovém třibení a politických zápasech české společnosti jako protiváha reformních liberálů se stejnou vahou jako v revolučních letech.

A tak se v šedesátých letech zástup bojovníků postupně rozpadá a snahy posledních, kdo se ještě drželi revolučních akcí i za cenu spojenců nejnevhodnějších, vyznívají posléze rovněž v rezignaci. Na vnitřní rozklad radikálně demokratického tábora působí ostatně i vyhledávání pomoci mezi národními renegáty nebo politickými zpátečníky (Šembera, Skrejšovský), kteří dovedou funkci českých spolek k evropskému revolučnímu hnutí s podivuhodnou pružností morální i politickou střídat s útočnými kampaněmi proti vlastnímu národu. Fričovo revoluční heslo „Volíme tuhým bojem po příkladu jiných národů jako Vlachů, Poláků a jiných čekatelů svobody dopracovati se samostatnosti v rodině bratrsky smýšlejících národů Evropy“⁶⁹ sdílel plně i jeho dávný druh Neruda, ale interpretoval je zcela jinak než on a rozdíl mezi jejich pozicemi znázorňuje zvlášť typicky dvě protikladné alternativy českého demokratického hnutí — revoluční a reformní. Nerudovi, vyznavači aktivismu v umění i v politice a skeptickému pozorovateli některých utopických podniků Fričových, nemohla už před rokem 1860 unikat antikvovaná konspirativní romantika, jakou radikálové vnášeli do svých představ. Jejich revoluční optimismus, přeceňující podporu evropské revoluční demokracie, nemohl uspokojovat reálný politický smysl Nerudův, přizpůsobující se novým podmínkám konkrétní historické situace let šedesátých, které však radikálové, žijící příliš z překonaných politických možností let 1848-1849, respektovat nedovedli. Odklání-li se dosavadní spolupracovník radikálních demokratů od jejich plánů, které měly orientovat českou politiku na podporu evropské reakce, jak ještě uslyšíme, viděl v jejich postupu i zradu revoluční demokracie a její vyznění v bezzásadový maloburžoazní demokratismus, který se mimovolně spokojuje úlohou koně, do

něhož evropská reakce zapřahuje svůj vlastní vůz.

Stagnace, kterou postřehl ve vývoji revoluční demokracie světové, i ústup radikálních demokratů z politiky nebyly jistě pro Nerudův odklon od radikální demokracie v druhé polovině šedesátých let důvodem jediným. Je krajně pravděpodobné, že Neruda sdílel názor Sladkovského, pozdějšího vůdce Mladočechů, který v polovině roku 1864 přesvědčoval Friče, že pro formování rozhodné demokratické strany není v Čechách dost předpokladů a že Češi, kteří se nemohou opřít o takovou revoluční tradici jako Poláci nebo Maďaři, dosáhnou „žádoucího cíle, opravdové totiž a úplné svobody národní i státní i politické demokracie“ cestou jinou, tedy reformním vývojem.⁷⁰ Touto formulací nedával nedávný radikál svůj hlas jen reformnímu hnutí, ale vyjadřoval, jak už naznačeno, také stagnaci české radikální demokracie, která v souladu se svými evropskými soupeřnými nastupovala právě prudce sestupnou křivku, jejíž pokles se ustálil od léta 1866 Fričovým odvratem od evropské revoluce — k Bismarckovi. Odklon vůdců evropského revolučního hnutí od demokratického myšlení a jejich oportunistická orientace na dynastické a aristokratické síly protirakouské (Napoleon III., Bismarck, Cavour, Czartoryski), jaká zcela ustupuje od dosavadní ideové dominanty revolučního demokratismu, ovládá od roku 1866 plně i aktivitu Fričovu v bismarckovském Berlíně, kam odešel z Paříže přes úzkostlivé výstrahy svých spolupracovníků a stoupenců.⁷¹

Neruda, od roku 1864 spolupracovník Fričův v domácí revoluční aktivitě a dokonce přímo hlavní domácí opora Fričova, rozpoznal už 1866 přesně Fričovu cestu za revolucí do prostředí, kam už jej sledovat nechtěl a nemohl, a přesně předjímal kritické stanovisko, k jakému se nakonec propočítali Fričovi vlastní druhové, kteří ovšem k němu potřebovali léta vlastního bloudění. Ještě před Fričovým skokem z Paříže do Berlína vycítil Neruda jakoby ve vizi trapného salta mortale svého přítele racionální potřebu svého přechodu z pozice revoluční na půdu reformní, když psal: „Vím také, že český lid náš je příliš rozumný a rozšafný k tomu, než aby se roztrpčel a rozhořčil, ano k nepořádkům zavést nechť, kam by ho protivníci naši i fantastové českého jména rádi zavedli.“⁷² Také básník J.V. Slá-

dek, jiný radikální přívrženec Fričův, který musel v létě 1868 před rakouskou policií odejít do Ameriky pro svou redakci „revolučního“ almanachu Ruch i pro své příspěvky do něho, omámen osobní i politickou svobodou Spojených států přeje si sice po necelém roce amerického pobytu „smrt na barikádě“, ale hned realisticky připouští těžkou realizaci revoluce, místo níž „třeba bude vést boj mnohem krutější a namáhavější“, ⁷³ staví se tedy také na reformní stanovisko. Není náhodné, že první z dosavadních radikálů prohlédli básníci, kteří, jak ještě uvidíme, nastoupili po rozkladu radikální demokracie do čela demokratického hnutí se silným reformním přízvukem.

Fričovští radikálové i Fričovy revoluční spojky Nerudu pro jeho kritický odstup zesměšňovali a do svých akcí ho ani nepřipouštěli, aby mu nakonec museli dát za pravdu. Schůzka radikálních mladočechů 30.-31. října 1870 prohlašuje Friče za zrádce národa a ukládá právě ultrareakcionáři Skrejšovskému, jehož si zvolil Frič za prostředníka po svém rozchodu s Nerudou, aby Fričovi vyřídil, že už jeho osobní zakotvení a novinářské působení v Berlíně prozrazuje jeho závislost na pruské vládě. ⁷⁴ Zoufalé volání opuštěného a odsouzeného Friče, který trpce pochybuje o právu těch, kdo jeho cestu dosud sdíleli, k odsudku „nestoudného agenta Bismarckova“, jak byl stigmatizován, ⁷⁵ byla ovšem sotva na místě, když Frič krátce předtím zesměšňoval české „iluse francouzské, ba republikánské“ jako „efemérní bludičku“, ⁷⁶ ač dobře věděl, že liberálové i radikálové doma se svorně upírají právě k nim, když v příkrém rozporu s jeho už vysloveně reakční pozicí — vyjadřovanou třeba jeho intimním kontaktem s předním důvěrníkem Bismarckovým Lotharem Bucherem, který nezůstal utajen — protestují proti pustošení Francie pruskou soldateskou a odesílají pozdravnou adresu k proklamaci francouzské republiky. Fričův úpadek v Berlíně opravňoval ostatně i rakouské úřady k okázalému pohrdání nad trapným postavením kdysi tak obávaného revolucionáře pod patronátem Bismarckovým a v závislosti na jeho subvenci: aspoň jejich zprávy představují Friče jako ubohou duševní trosku s despektem k člověku, který ztratil všechny morální i politický kredit a klesl až k „obyčejnému hochštaplerovi poslední sorty“; ⁷⁷ jeho skok do propasti byl tak bezedný, že

Vídeň dokonce uvažovala o možnosti využít jej jako vládního agitátora proti českému reformnímu hnutí a jeho federalistickému zápasu.⁷⁸ Jaký div, že nejoddanější spolupracovníci Fričovi, a to právě ti, z nichž si vybíral své zahraniční spojky v čele s G. Švagrovským, si najednou hořce stěžují, že „národ by byl zralý pro republiku, ale chybí mu Cromwell“ a že „česká zem je stvořena pro republiku, ale nemá republikánů“. ⁷⁹ Kam se poděl jejich revoluční optimismus, když českým Cromwellem, jehož postrádají, měl být v jejich představách právě Frič, zavržený nyní vlastními lidmi? Robespierrové, Maratové, St. Justové, po nichž volal pro „českou Girondu“ už 1861 Fričův bratr,⁸⁰ opravdu nepřišli prostě proto, že jejich hnutí nemělo ani jakobínskou ideologii, ani jakobínské zázemí — ostatně, o důkaz víc pro opoždění českého prostředí za velkými západními revolucemi.

Místo vysněného českého jakobínství se zmocňuje revolučních radikálů deprese těch, kdo tvrdošíjně odmítali včas nepochopenou varovnou kritiku Nerudovu a kdo museli beze zbytku projít celou hořkostí zklamání nau Fričovou cestou do prázdna a do pozic, proti nimž se jevil liberální demokratismus vysoce pokrokový, aby v ní nakonec shledali jen „republiku bez republikánů“. Jejich trpká bilance fričovské politiky ověřuje oprávněnost Nerudova odstupu prohlédnutím těch, kdo původně byli ochotni vylučovat Nerudu z demokratického hnutí pro jeho kritické stanovisko; a přece jim měl mnoho naznačovat jeho důraz na „ty potlačené a malé národy, kteří snad přece jen jednou nahlídnou, že od onějška a hlavně od diplomacie nelze očekávat ničeho, čeho nedovedou sami, z vlastního středu“. ⁸¹ Nerudovy pojmy „onějšek“ a „z vlastního středu“ ozřejmují jasně, že neočekával transformaci politického systému od přítomnosti, tedy od okamžité akce, která by mohla být jen revoluční, ale že podmiňoval takovou proměnu iniciativou, vzešlou z vlastní, domácí společnosti v jejích nejširších proporcích: obojí poukazuje na krystalizaci jeho reformního myšlení a na jeho přechod na pozice reformního hnutí. Na rozdíl od Nerudy přišlo odsouzení Fričových berlínských kotrmelců ze strany jeho radikálních druhů koncem roku 1870 příliš pozdě — trpkým stigmatem republiky bez republikánů i slinou národní

zrady; a opožděný odklon radikálů od Friče se rovnal nejen vyhraněnější porážce revoluce než v letech 1848-1849, ale i doznání, že revoluce nedokázala obstát v soutěži s reformním hnutím, jež právě tehdy prožívalo své nejvyšší vzepětí let 1849-1918, a že revoluce vyústila v reakci. Tento regresivní pád byl stimulován jinak než 1849: depresí ze selhání naivního, iracionálního revolučního optimismu a jeho náporu proti reakčním politickým i národním systémům evropským. Státní samostatnost a sjednocení potlačených nebo rozdělených evropských národů, jak je od roku 1866 zanesl do evropské mapy vznik národního státu německého, italského, uherského a bezmála polského, nerealizovaly revoluční síly, jež se už od dob Mladé Evropy cítily povolány nejen k posunům evropské státní konfigurace, ale i k demokratizaci států přetvořených nebo nových, nýbrž jejich úhlavní nepřátelé nebo aspoň konkurenti — kompromisní liberalismus, monarchický legitimismus, imperialistický militarismus protředky protilehlými všem demokratickým ideálům, které se ve vnitřním systému ocitly pod tlakem těchto sil, jemuž někdy nebyly ani schopny vzdorovat. Tento zážitek vnesl do řad evropských revolucionářů a českých radikálů zvlášť drastické procitnutí z exaltovaných pokrokových snů, jimž bylo vpáleno znamení utopie, jež se bezmocnými iluzemi staví proti reálným silám života. Co mělo zabouřit jako strhující symfonie, hrál orchestr, jehož dirigent neuměl číst part, jehož nástroje zůstávaly neobsazeny, jehož hráčům chyběla souhra; co mělo zaznít jako jásavá koloratura, zpíval pouliční zpěvák, který nestačil chytat dech, jemuž se křečovitě lámal hlas, který křikem nahrazoval sytý baryton.

Mezi ony reálné síly života patřilo i české reformní hnutí, které unikalo úspěšně takové depresi rekognoskací politického terénu, jeho vývojového trendu i jeho nosných sil, s nimiž se zdaleka vždy neztotožňovalo. Jeho pohyblivost a přizpůsobivost proměnlivé politické situaci mu bránily podlehnout tragické zátěži romantických či iracionálních dogmat, nerevidovaných od roku 1848, které vázaly revoluční myšlení, a proto zůstalo ušetřeno otřesu, jenž nepřinesl reformnímu hnutí ideové a politické zhroucení jako radikálům a nevyloučil je z politické scény — právě v letech 1868-1870, kdy se radikálové jako politický

proud definitivně rozpadají, zaznamenává reformní hnutí své nejvyšší heroické vzepětí mezi léty 1849 a 1918. To je ale jen jeden aspekt předstihu reformního před revolučním hnutím či stagnace a degenerace radikálního hnutí, po níž je v reformním hnutí sotva stopy: Smetana, radikál nerudovského ražení, doznává výslovně, že pro postavu Dalibora mu byl vzorem Rieger,⁸² že si tedy k typizaci politického heroismu nevybírá radikála, ale reformního liberála.

Na posledních stránkách se opětovně ozvalo jméno Nerudovo ve dvou pólech: jako spolupracovníka radikální demokracie do roku 1864 i jako jejího kritika po tomto datu. To není náhodné, neboť Neruda nejvýrazněji a nejčastěji perzonifikuje dlouhý zástup obětí konfidentství vůdčích radikálů. Obecně známý případ Sabinův ukazuje, že nejzrůdnější deformace morálního kodexu, vžitého pro politický i občanský život radikály, není až důsledkem jejich politické a myšlenkové stagnace a retardace po roce 1864, protože soustavná, pravidelná konfidentská aktivita Sabiny, ale i jeho druha J.E. Sojky se neobjevuje až po roce 1864 jako kompenzace jejich deprese. Nikoli, vystupuje nejen na prahu aktivizace radikálů před pádem Bachovým, ale v případě Sabinově dokonce už někdy kolem roku 1854 za jeho věznění na olomoucké pevnosti, kde udával své revoluční spoluvězně. Podezření, že Sabina sloužil policii po celou dobu svého věznění už od roku 1849-1850, dohadoval se poprvé s použitím nepřímých indicií český autor už 1884, novodobý historik, který Sabinovu „otázku“ definitivně rozřešil v jeho neprospěch, je sice popírá jako neprokazatelné, ale Sabina sám ve své první udavačské relaci, kterou Purš otiskuje o třicet stránek dál, toto podezření výslovně potvrzuje a přiznává jeho pravdivost: „Ich bemerke auch, dass bereits während meiner Haft in Olmütz die zwei ungarischen Offiziere factische Ernennungen und Bestätigungen ihrer früheren Chargen für den Fall des künftigen Aufstandes erhielten“.⁸³

Purš prokázal nezvratně 34 individuálně i kolektivně koncipovaná udání, která podal Sabina rakouské policii v letech 1859-1871; pisatel této studie objevil náhodně za svého vídeňského archivního výzkumu koncem roku 1971 v jiné souvislosti 11 dalších udání Sabinových, takže bilance Sabinova konfi-

dentství se zvyšuje celkem na 45 udání, která ovšem nevedla k uvěznění, trestnímu stíhání, policejnímu sledování nebo kompromitování 45 osob, ale počtu trojnásobného až čtyřnásobného, protože řada Sabinových udání jmenuje celé skupiny a zpravuje o jejich vztazích a aktivitě. Kolem 140 až 180 politiků, novinářů a literátů, které tak Sabina postihl, reprezentovalo ovšem v šedesátých letech drtivou většinu tehdejší české elity politické a intelektuální, takže Sabina vytvářel přímé potenciální nebezpečí rozvrácení celého politického i kulturního života české společnosti. A musíme důrazně upozornit, že jeho udání nemířila jen nebo většinou proti jeho vlastním radikálním druhům, jak to ozřejmuje v aplikaci na jednu osobnost zjištění, že denunciací Nerudy ve své první konfidentské zprávě „v pravém slova smyslu vrazil Nerudovi v době jeho tvůrčího rozletu dýku do zad“.⁸⁴ Nereagoval Sabina důrazem na Nerudovo jméno a jeho aktivitu ve své první konfidentské zprávě na Nerudův dřívější odpor proti své osobě, nepokusil se vyřešit jejich vzájemné napětí metodou nejpohodlnější, ale v měřítku morálky politické i lidské nejperfidnější, která měla Nerudu vyřídit? Ten totiž psal už na jaře 1859 Fričovi o Sabinovi: „Karel není už k ničemu, stal se z něho frásovitý, nedbalý, skorem nesolidní a zcela obyčejný pisálek a co na něm posud pikantního, podobá se pikantnosti shnilého slanečka.“⁸⁵ Ostatně i Frič sám a několik členů pražské radikální družiny vyjadřují v téže době, dokonce celé měsíce před Sabinovým vstupem do pravidelných služeb pražské policie, silné pochybnosti o skutečné Sabinově roli a výhrady k jeho spolehlivosti. Tak důrazná výstraha Fričova z Paříže jeho bratrovi v Praze, aby se Sabinovi „se vším nesvěřoval“, prozrazuje nejen soudobou nedůvěru emigračního vůdce české radikální demokracie k její nejsilnější osobnosti domácí, ale prokazuje také, že Fričovy pozdější výhrady k Sabinově spolehlivosti i jeho příkré hodnocení Sabiny „jakožto mluvky a lháře sdostatek povědomého“, před nímž se „měl odjakživa pilně na pozoru“, nejsou soudem expost interpolovaným, nýbrž že jej vskutku Frič sdílel dávno před Sabinovým odhalením a v samých počátcích jeho konfidentství.⁸⁶

Spisovatel Gustav Pflieger dokonce už na prahu roku 1859 v komentáři blíže nekonkretizovaných negativních údajů o Sa-

binovi prohlašoval, že jejich ověření by snížilo Sabinu na „sprostého, hanebného podvodníka, jenž nezasluhuje žádné útrpnosti“: ⁸⁷ Tedy opět silná indicie pro podezření ze Sabinova konfidentství přinejmenším hned od jeho propuštění z vězení 1857, nikoli až od července 1859.

Jenže Sabina nebyl mezi radikály konfidentem zdaleka jediným. Jeho osobní přítel Jan Erazim Sojka, ukřivděný literát vysokých ambic, ale podprůměrných schopností, který skončil nakonec ve vodách vídeňské byrokracie, vyřizoval si svůj osobní účet s Nerudou, otevřený Nerudovou kritikou nepravdivého vycházení Sojkova časopisu „Jasoň“, kolem 1. listopadu 1859 (tedy několik málo měsíců po zahájení pravidelného konfidentství Sabinova) udáním Nerudy rakouské policii o tisku prvního čísla Nerudových „Obrazů života“ bez úředního povolení a zmařil tak přenesení tohoto Nerudova časopisu z Litomyšle do Prahy; časopis byl pak na základě Sojkova udání úředně zastaven. ⁸⁸ Po necelých třech týdnech napadl Sojka Nerudu v tisku způsobem vskutku denunciantským, když obvinil jeho revue z „hampejzních obrazů“ a apostrofou „Rejpáním, vražděním a *umořováním všeho, co stává*, chcete stavět ten chrám národního blaha“ ⁸⁹ nedenuncoval veřejně jen radikály, ale i reformní hnutí (zdůraznil I.P.). Že by Sojka byl i autorem další konfidentské zprávy z prosince 1859, jejíž autor nebyl dosud bezpečně dešifrován, ukazovaly by příkré formulace Josefa Baráka, který už v létě 1859 upozorňoval Friče na Sojkovu „hanebnost“ a „nešlechtné jeho jednání v literatuře i v životě“ s příliš silnou jistotou: „Kronika o Sojkovi nejproslulejší Chronique scandaleuse v nynějších Čechách! Jaké ostudy ten člověk nejkratším časem natropil, o tom nelze zevrubně se projevit!“ ⁹⁰ Nelichotivé posuzování Sojkovy neserióznosti a nespolehlivosti, jaké ovládalo Fričovo okolí, prohlubuje Neruda svou polemikou se Sojkou 1862, která plně prokazuje, že Neruda o Sojkově konfidentství věděl a že jej podezíral z konfidentské práce soustavnější, tím spíše, že mu nekvitoval ani jeho demokratickou periodu, kterou zařazoval do stejného kontextu, a že Sojka sám podával doklad svého postoje k Nerudovi jedním dechem s nepřímým doznáním svého důvěrného spojení s policií. ⁹¹ Třetím konfidentem z radikálních řad, jehož jméno mělo zvuk, byl

Eduard Rüffer, o jehož udavačství víme zatím nejméně. Jisté je, že sloužil pražské policii nejpozději od podzimu 1860 (že se tedy za Sabinou a Sojkou příliš „nezpozdil“) a že nejméně od roku 1863, snad až 1864 byl nasazen jako agent mezi české emigrační radikály, jak dosvědčují jeho zprávy z Itálie z let 1860-1861. Od roku 1863-1864 přeložil svou činnost do vlasti, není jen jasno, jak dlouho v ní pokračoval: poslední s jistotou určitelná konfidentská zpráva z jeho pera je z konce roku 1867.⁹² K těmto třem musíme přiřadit ještě tři radikály bez širšího významu Urbana, Hanzlíka a Fibicha a také Václava Vratislava Šemberu pro jeho anonymní literární a novinářskou skandalizaci plánů i akcí české politiky a kultury výrazně denunciantského přízvuku v letech 1870-1877.

O konfidentské „tradici“ revolučních radikálů se zmiňujeme průkazněji z několika důvodů. Pro první z nich je symptomatický už případ Hankův, byť ve své době ojedinělý, který 1835 udal rakouské policii i ruskému vyslanci Čelakovského pro jeho proticarský článek a existenčně jej tím zničil: učenec a básník, jenž nevstoupil do české kultury vlastním dílem, ale falzifikáty, jimiž na sedmdesát let deformoval obraz české minulosti i podobu národní ideologie, trpěl ve stínu daleko vyspělejších a úspěšnějších osobností pocitem ukřivdění a nedocenění. Jeho udavačství bylo jen transpozicí téhož herostratovského komplexu, jaký vedl jeho „objev“ — postoupit i za cenu nejpochybnějších prostředků na místo, na něž jeho vlastní tvůrčí náboj nestačil. Že šlo o konzervativce, vzdáleného i liberálního demokratismu, je pro postižení motivace a inspirace konfidentství zcela irrelevantní — jeho kořeny jsou identické u osobností sebezpyšnějšího ideového a politického zařazení a vedou k hlubšímu pochopení stimulace i konfidentství radikálního: patologické kompenzace selhání a neúspěchu i odplaty vyzrálým rivalům. Kryptografické romány Sabinovy a Rüfferovy (ani jednomu z nich nestačil jen jeden) ověřují platnost komplexibilní determinanty konfidentství radikálů autostylizací jejich vlastní motivace a aktivity do psychologického pojetí literární fabulace,⁹³ kterou komparativní promítnutí polohy literární a politické snadno dešifruje stejně jako patologický slovník Sabinovy „Obrazy“ z roku 1872, jíž reagoval na své odhalení a kterou přeplnil

desítkami nejperfidnějších nadávek. Na případu Sabinově a Sojkově jsme prokázali, do jaké míry řešili soustavou udání své napětí s Nerudou, s nímž je uvedlo do konfliktu jejich vyřazení ze soutěže vyvrážděním rivalem, jehož se pokusili zlikvidovat udáním, když už s ním nestačili udržet krok svou vlastní tvůrčí silou. Přičteme-li k uvedeným konfidentským radikálům okázalou národní apostázi radikálů Ohéřala a Springra v padesátých letech, těžko se vyhneme otázce, zda nápadná koncentrace protidemokratického konfidentství mezi radikály nenapovídá jistou zákonitou afinitu revolucionizujícího politického radikalismu k marxovskému „spojenectví s ďáblem“, jemuž se reformní politika od Palackého po Masaryka dovedla nejen vždy vyhnout, ale nikdy nepropadnout ani pokušení k němu.

Naše hypotéza, která se pokouší vymezit psychickou stimulaci radikálů, dostává ještě jeden rozměr, promítneme-li ji do jiného „revolučního“ konfidentství v naší historii — konfidentství některých komunistů za nacistické okupace, s nímž následně souvisí útěk jiných konfidentů a kolaborantů pod ochranná křídla KSČ a StB. I když je dávno prokázáno, že pád všech tří ilegálních ústředních výborů KSČ za okupace přímo způsobili konfidenti Gestapa, jimiž byly tyto orgány pod maskou „věrných“ soudruhů přímo prošpikovány, nelze v tomto směru neuvést krajně nejasný případ Fučíkův. Není-li doloženo jeho konfidentství jako agenta Gestapa před jeho zatčením a je-li vyloučeno po něm, jde o odhad, který ještě zdaleka nestačí. Jisté a prokazatelné naproti tomu je, že Fučík, ač byl varován, neohlášen a v rozporu s předchozí úmluvou šel do konspiračního bytu, kam brzo po jeho příchodu vpadlo Gestapo, jemuž on sám otevřel (že byl dodatečně objeven, skryt za dveřmi, je po roce 1945 vyrobená falzifikace), a ještě než gestapáci stačili přikročit k aktivnímu zásahu, sám první odzbrojil účastníky schůzky, připravené ke střelbě, event. jim srazil pistole. Tento neoddisputovatelný průběh Fučíkova zatčení by mohl svědět k domněnce, že Fučík snad po dřívější domluvě s Gestapem plnil funkci dobrovolné „volavky“ a mohl by podpírat hypotézu o jeho konfidentství, kterou dnes ještě nemůžeme vyloučit ani potvrdit; ale silná indicie pro takové podání tu nesporně je, výrazně posilována faktem, že bezprostředně po podezřelých

souvislostech Fučíkova zatčení tam, kde se neměl vůbec objevit, došlo nejen k masové zatýkáci vlně, ale především vůbec k prvnímu rozbití komunistické odbojové centrály.⁹⁴ Co je ale podstatnější: víme-li, že Sabina a Rüffer kompenzovali psychickou a morální zátěž svého konfidentství kryptografickými romány autobiografických rysů, je těžko zastavit se před otázkou, proč si Fučík za své ilegality k jedné ze svých hlavních studií vybral právě postavu Sabinovu a zejména otázku jeho zrady. Kontradikce Fučík — Vančura, Olbracht, Nezval, S.K. Neumann by byla nesporně pro kompenzaci pocitu méněcennosti jako stimulace konfidentství daleko výraznější, přesvědčivější, logičtější než kontradikce Sabina — Neruda. Jestliže by byla zcela absurdní představa Havlíčka, Palackého, Riegra jako konfidentů, ale nikoli Sabiny a jeho druhů, můžeme vést analogickou paralelu i mezi Fučíkem a jeho (nejen jeho osobně) konkurenty z nekomunistického protinacistického odboje? To vše jsou znepokojující otázky, které tak či onak poukazují na jistý společný rys, jisté společné uzpůsobení, jistou společnou motivaci „hrdinů roku 1848“ a „hrdinů komunistického odboje“.

Patrně to bylo opravdu povědomé tušení takové či podobné paralely mezi konfidentstvím revolucionářů 19. a 20. století, které tabuizovalo v době klasického československého stalinismu konfidentství radikálních demokratů a Sabiny zvláště, aby za každou cenu zachránilo pochybného sociálního radikála pro českou socialistickou tradici. Pochybného proto, že koncem září 1871 — jen čtyři měsíce po rozdrčení Pařížské komuny — připadla Sabinovi vedoucí účast na pražské konferenci, která plánovala veřejnou demonstraci proti sociálnědemokratické agitaci.⁹⁵ Jestliže se před třiceti lety docela vážně tvrdilo, že Sabina svým konfidentstvím „stál mimo dobro a zlo“ (?!), jestliže se interpretovalo jako „deformace a degenerace buržoazního individualismu, tragické řešení společenské situace“, jestliže se převracely hodnoty absurdní kontradikcí důsledného revolucionáře Sabiny a prý kolaborantů buržoazie Nerudy a Sladkovského,⁹⁶ pak v pozadí takových obludných apologií figurovalo nejen subjektivistické popírání negativních rozměrů radikální demokracie, ale hlavně aktuálně politický zájem totalitního systému — zatajovat konfidentství ideologicky preferovaných

postav a proudů. Proč, prozrazuje příbuznost, místy i totožnost lascivního slovníku Sabinovy „Obrany“ s propagandistickou terminologií nacistickou jako stalinistickou: srovnání Sabinových výrazů a jejich významového jádra třeba s „Vlajkou“ a „Arijským bojem“, nebo dnes s „Tribunou“ a „Tvorbou“ by bylo velmi průkazné. Také Sabinovo a Sojkovo ideové zdůvodnění jejich konfidentství — odstup od „neplodného idealismu“, „pozornost ke skutečnosti“, „lhostejnost a protivnost ke snahám demokratické strany“, ⁹⁷ Sojkova nenávisť proti „rejpaní, vraždění a umořování všeho, co jest“ — příliš silně připomíná obsahově i formulačně verzi, jakou užíval československý totalitní systém před rokem 1968 a jakou užívá znovu od léta 1969 jako teoretický podklad svého kursu.

Je-li stalinistická konstrukce souvislé revoluční linie od radikální demokracie k dělnickému hnutí v důsledku degenerace radikálů už od roku 1864 zcela neprokazatelná, vystupuje do popředí demokratického hnutí zprvu radikálního, postupně reformního ustrojení jako politická síla literatura. Původní radikální ideály se tak uplatňují v oblasti, jejíž politické úsilí směřuje jinou cestou, a transponují se proto i do jiných poloh, v nichž se promítají i tam, kam radikálové sami nikdy nepronikli. To platí o všech třech vedoucích literárních generacích druhé půle 19. století — Májovcích, Ruchovcích, Lumírovcích. Nejvýraznější je navazování na odkaz radikální demokracie i jeho přesun do reformních rovin u Nerudy, ale i u ostatních jeho vrstevníků a následovníků — Vítězslava Háška, Václava Šolce, J.V. Sládka, Jakuba Arbesa, Antala Staška, Svatopluka Čecha — se projevuje vyhraněně. Soustavné šíření demokratických ideálů v literatuře šedesátých let svádělo naše filozofy, politické i literární historiky ještě před 25 lety k tomu, přiznávat literatuře jen funkci ideového představitele demokratického hnutí a upírat jí vedoucí aktivní politickou účast v něm, protože omezovali svůj pohled jen na umělecká díla, která demokratickou ideologii vyjadřují nebo do jejichž struktury dobové ideály zasahují. Měla-li česká literatura úsilí radikálů po jejich rozpadu nejen nahradit, ale i dovést k vyššímu vývojovému stupni a transponovat do racionálních (tj. reformních) poloh, nemohla se spokojit pouhým receptivním, pasivním povýšením demokratického programu na těžiště svého ideového záměru, ale musela jej promítnout i do sféry eminentně politické, na půdu aktivní politické akce. O to se vskutku pokusila především v osobnosti Nerudově, který v tom ale nebyl zdaleka osamocen; z jeho vrstevníků a dědiců zejména Sládek a Arbes se mu v mnohém vyrovnají, někde jej i předstihují. Literatura ovšem vnáší do politického života nové specifické rysy: jiná společenská funkce, jiná myšlenková cirkulace, jiné výrazové prostředky, jiné organizační formy, jiné institucionální cesty politické aktivity — to vše určuje ostré rozdíly mezi kategoriemi profesionálně politickými a kategorií kulturní a nutí přenést směr zkoumání

do jiných poloh. V nich ovšem už nevystačíme s běžným metodickým přístupem historie buď politické nebo literární, protože celá problematika se pohybuje na jejich pomezí, ale musíme hledat politickou úlohu literatury i v projevech v běžném politickém pohledu zdánlivě nenápadných nebo irelevantních. Tato specifická literatura jako politického faktoru přenáší těžiště jejího politického přínosu do rovin, které tradiční konvenční výklad politické historiografie znehodnocoval jako periferii společenského života: uměleckým obrazem, ztvárněním sociálních vztahů vnášela literatura do demokratického hnutí a politického vývoje nové konstruktivní prvky, které mu političtí radikálové ani liberální demokraté dát nedovedli.⁹⁸

Úvodní mezník samostatného politického postupu literatury, bez souvislosti s radikální demokracií a v rozporu s ní, představuje už srpen 1864, kdy Neruda pronikl do okruhu srbského předsedy vlády Garašanina v Bělehradě a kdy se zapojil do práce pařížského srbsko-černohorského výboru, v jehož pozadí stálo ohnisko polské a maďarské liberální emigrace v Palais Royal i turinský dvůr.⁹⁹ V té souvislosti měla Hálkova balkánská cesta 1865 výrazně politické poslání, korespondující s Nerudovými kontakty s jihoslovanským unifikačním hnutím, jež nebylo vyhroceno revolučně;¹⁰⁰ po Hálkově návratu podpisuje Neruda v listopadu 1865 spolu s ním adresu českých demokratů demokratům chorvatským.¹⁰¹ 1865 figuroval Neruda ve složitém zpravodajském řetězu mezi Prahou, Záhřebem, Bělehradem a Paříží jako spojka k Štrosmajerovi, Klaićovi a Gerbićovi¹⁰² a ocitá se mezi vůdčími členy tzv. chorvatského komitétu, jehož spojení sahala opět do Srbska.¹⁰³ Nerudova orientální cesta v létě 1870 vykazuje ještě výraznější politický obsah než cesta Hálkova o pět let dříve a Neruda přinesl také z Balkánu politické zprávy významné pro koordinaci českého státoprávně-federalizačního zápasu s Chorvaty.¹⁰⁴ Musíme zvlášť vyvednout, že Nerudovým kontaktem s Jihoslovany už na sklonku léta 1864 nastupuje česká literatura svou aktivní politickou cestu v době, kdy se rozklad radikální demokracie neprojevoval ještě tak zřetelně.

Jinou vyhraněnou ukázkou samostatných Nerudových zahraničních politických kontaktů bez spolupráce radikálních demo-

kratů podává jeho cesta do Uher na jaře 1869, kam byl vyslán mladočeskou stranou (tedy buržoazními liberálními demokraty), aby se sblížil s uherskou levicí, která vedla opozici proti dualistické vládě Andrássyho, a získal její podporu českého státoprávního boje proti Vídni, který tehdy vrcholil.¹⁰⁵ Neruda navázal v Pešti osobní styky s představiteli uherské levice Bezörményim, Tóthem, Irányim a Helfym, redaktorem ústředního orgánu této frakce Magyar Ujszág, s nimiž jej už před jeho cestou uvedl do spojení V. Erben, mladočeský novinář, působící v Pešti. Už po několika týdnech posílá Neruda do Prahy obsáhlý raport, že se mu podařilo přesvědčit maďarské levicové liberály o významu aliance s českým národním hnutím pro jejich vlastní zápas, že vítězství maďarské levice v pešťském parlamentu by podpořilo i český federalizační zápas a že se českých požadavků ujmou nejen listy maďarské liberální levice, ale že i demokratická frakce na pešťském sněmu vydá zvláštní proklamaci na obranu českých práv.¹⁰⁶ V květnu 1869 se vskutku uherská levice zastala českého hnutí adresou císaři, nemyslitelnou bez agitace Nerudovy, která protestuje proti perzekuci české politiky a dožaduje se splnění postulátů českého federativního programu; této adresy se dovolával ještě na podzim 1871 z emigrace Lájoš Košut, vůdce maďarské revoluce 1848, v dopise svým přívržencům v Uhrách jako argumentu pro maďarskou podporu české věci.¹⁰⁷ Nerudovu uherskou misi ulehčil otevřený dopis, jejž zaslal Košut z Turina 11. ledna 1869 Helfymu a v němž se vyslovil o české otázce s prudkým ostnem proti dualistické perzekuci českého národního života: ještě před odjezdem do Uher i po svém návratu inspiroval Neruda propagační využití Košutova listu, který upravoval pro pražský legální tisk i pro letáková vydání, jež sám organizoval.¹⁰⁸

Na rozdíl od radikálních demokratů, jimž chyběl nerudovský smysl pro sociální otázku a jejichž sociální radikalismus (ostatně neujasněný a silně frázovitý i tam, kde byl vyhrocen třídně) zatlačovala překonaná konspirativní romantika, dovedl realismus demokratických básníků vždy podkládat demokratické hnutí sociálně. Zdůrazňuje-li Sabina už v březnu 1860, že Neruda „má jiné náhledy a záměry než my“, dešifruje smysl této divergence Nerudovo odmítnutí Fričovy nabídky z let 1857-

1858, aby Neruda spoluredigoval Fričem plánované časopisy v duchu radikálních revolučně politických ideálů, což Neruda zdůvodňoval poukazem na Fričův nedostatečný zřetel k sociální otázce. Staškovy paměti dokládají pak na přístupu demokratických básníků k polskému revolučnímu hnutí, jak kriticky posuzovali političtí mluvčí demokratické literatury už počátkem šedesátých let sociální nepochopení revolučních politiků, když postrádali v jejich hnutí sociální oporu širokých vrstev a řešení sociální otázky vůbec a když předvíдали neúspěch polského povstání z roku 1863 hned v jeho počátcích v důsledku neúčasti lidu na revoluci, podmíněné lhostejností revolučního programu k ekonomickým požadavkům sociálně vykořisťovaných. To je zřejmě jeden z důvodů, proč rakouská policie přesto, že byla o plánech radikálních demokratů detailně informována konfidentskými zprávami Sabinovými a Rüfferovými, nevidí od konce roku 1865 hlavní nebezpečí ve skupině starých revolucionářů, ale v demokratické literatuře, jejíž politickou aktivitu sleduje se zvýšenými obavami.¹⁰⁹ Klasickou ukázkou je panika pražské policie z přípravy a vydání literárního almanachu *Ruch*, redigovaného Sládkem, v květnu 1868, který na několik týdnů mobilizoval celý pražský policejní aparát. Obsáhlý úřední rozbor *Ruchu*, koncipovaný na základě Sabinových informací a zasláný do Vídně, upozorňuje na nebezpečné inspirační zdroje autorů, jež shledává v aktivizaci demokratických ideálů národní tradice, jako hlavní nosnou myšlenku almanachu vymezuje záměrné srovnání slavné minulosti s tíživou přítomností a nad básně, tlumočící národní požadavky specificky české, staví projevy, vyjadřující boj za politickou svobodu proti rakouskému systému jako obecný, všelidský ideál.¹¹⁰

Jestliže nejsilněji podráždily Sládkovy příspěvky do *Ruchu* a úřední relace uvažovaly právě o nich jako o podkladu trestního stíhání básníka pro „zločin rušení veřejného pokoje“, je tím věrohodnější zdůvodnění Sládkovy cesty do Ameriky v červnu 1868 jeho obavou z policejní perzekuce. Proč se jí Sládek vyhýbal právě odjezdem do USA, odůvodňují policejní informace už víc než tři týdny před jeho odjezdem jeho „nadějí, že bude moci získat z americké demokracie významně i pro český politický zápas“.¹¹¹ Sládkova americká cesta, nastoupená tři roky po

stabilizaci americké Unie vítězstvím federativního Severu v americké občanské válce, signalizuje tak už výslovně přechod politického zájmu české literatury z revolučních do reformních poloh, protože na sklonku šedesátých let 19. století představovaly už Spojené státy federativní demokratický systém, který přes svůj revoluční původ vykazoval vyhraněnou reformní podobu. Už v srpnu 1868 v korespondenci domácím přátelům líčil Sládek vzdušné prostředí nedotčené přírody prérií a pralesů amerického středozápadu jako symbol volnosti, a poznání osobní i politické svobody vedlo jej už po několika týdnech k hrdému doznání, že „zmohutněl tím zdejším vzduchem“ a že teprve v něm „se naučil milovat lid svůj jako málokterý z nás“. ¹¹² Objektivizace jeho osobních zážitků do příkré antiteze mezi americkým systémem a jeho životními projevy a mezi perzekucí liberálního demokratického hnutí ve vlasti vedla jej v říjnu 1868 k vášnivému humanistickému krédu: „Jak jinak vidím nyní hodnotu člověka, jak jinak volnost a svobodu, jak jinak tyranství... Není tu žebráka, není tu otroka, není tu karabáčníka, slovem jsou tu LIDÉ.“ ¹¹³ Prudká intenzita konfrontace jeho domácích zkušeností s americkou realitou sice emocionálně podbarvovala jistou nespornou idealizaci, která ovšem byla přirozená pro politicky vnímavého básníka, před nímž Amerika otevřela nové, netušené obzory. „Zadumáš se a slyšíš hukot dějin světových, bez břehu, bez obzoru, a do něho zaznívá píseň svobody lidstva a tužeb potlačeného lidu v daleké domovině“, tak formuloval své dojmy z výpravy po stopách Prohlášení nezávislosti ve Filadelfii. ¹¹⁴

I když tento postesk spojuje v duchu nerudovského „za národ a lidstvo celé“ nacionální aspekt s postulátem svobody všelidské, daleko důsažnější je Sládkova humanistická konfese z října 1868, kterou doplňuje rozjařenými verši, jež v lednu 1869 adresuje přátelům ve vlasti:

Nemyslete hoši ale,
že tu bídím, chořím v duchu,
učím já se lítat dále
také jednou v volném vzduchu.

Učím já se přimit šiji,
kde se dosud právo vidí,
volná srdce ještě bijí,
kde je dosud šťastných lidí. ¹¹⁵

Smyslem jeho korespondenčního vyznání z října 1868 i vyznání veršovaného z ledna 1869 je obecně lidský rozměr radikálně liberálního demokratismu české literatury, jeho důraz na lidskou důstojnost a lidská práva, na „hodnotu člověka“, jak Sládek sám přímo prohlašuje, kterým obohacuje básník *reformní rozměr* českého liberálního demokratismu *o rozměr humanistický*. Rozpoznáváme-li jako dosud poslední, nejsoudobější fázi v kontinuitě českého reformního myšlení a reformního hnutí reformními metodami vedený demokratizační proud, označovaný jako „socialismus s lidskou tváří“ nebo „humánní socialismus“, pak se přirozeně zvyšuje historický přínos, historická důsažnost liberálně demokratického reformního hnutí, jež plně století před rokem 1968 vnáší do svého bytostného ustrojení kategorii humanismu, lidství jako jeho integrální a vůdčí myšlenkový prvek. Sládkem ale vstupuje do reformního demokratismu české literatury jako odraz americké empirie nejen humanismus, ale i republikánství.

V redakci krajanského časopisu *Slavie* v Racine, kde Sládek pracoval od ledna do listopadu 1869, kde se denně stýkal s dřívějšími osobními spolupracovníky Fričovými Karlem Jonášem a Václavem Šnajdrem, kteří si uchovali nezdegenerovaný radikální program, vznikl už koncem roku 1868 plán na vyvraždění Habsburků. Jeho vyloženě utopický a anarchistický charakter překrýval zdravé republikánské jádro, jež vyhmátl Sládek a formoval jím své republikánství, vyzrávající už předtím přijetím amerických podnětů. Dopis, v němž se Sládek přihlašuje ke „královraždě“, prokazuje bezprostřední osobní, časovou a myšlenkovou souvislost mezi zapadlým podnětem amerických emigrantů a růstem republikánství Sládkova, který dovedl, oproštěn od revolučního dogmatismu a vyzbrojen realistickým myšlením, upřeným k dlouhodobým perspektivám, očistit plán

českoamerických radikálů od jeho romantického anarchického nánosu a propracovat jeho původní motivaci k jedné z inspiračních opor svého republikánství. Jím přináší Sládek první do české demokratické literatury v jejích politických proporcích odpor k monarchii a dynastii, v němž ho sleduje raná politická poezie Staškova z roku 1872, jako pozitivní politický program, který daleko přerůstá úroveň pouhého protihabsburského odboje a kterým přispívá ke specifikaci politických koncepcí české literatury v promyšlení a zdůvodnění republikánské státní formy: od roku 1881 se dá sledovat sládkovské republikánství v politickém myšlení jeho důvěrného přítele Julia Zeyera.

Vášnivé republikánství, které daleko předstihuje i Nerudu, není jediným politickým přínosem Sládkových amerických zkušeností jeho myšlenkovému vývoji. Souběžně s ním doléhá náraz konfrontace politické situace ve vlasti s pocitem lidské volnosti ve světě na básníka otázkou, která je s jeho republikánstvím spojitá: jak pracovat k realizaci těchto ideálů doma, jaký je z jejich hlediska společenský úkol demokratického spisovatele v českých poměrech? Básníková odpověď je příznačná. „Mám vše, co baví jen, co nepodněcuje, co nerozbouří srdce a ruku k činu, za zbytečné,“ píše ještě z Ameriky. „Písničkařit budu, budu bořit ten chrám otroctví a temnoty.“ Po setkání se svobodným světem, svobodnou společností, svobodným člověkem nečeká Sládek, zasažený lincolnovskými ideály dosud nezvětralými v Americe jeho dnů, vítězství české demokracie od rozevlátých gest profesionálních revolucionářů, ale od bojovníků, kteří se zrodí ze zcela jiného prostředí a budou také jinak mířit: „*Budeme mít jednou básníka velikána a on spasí nás!*“¹¹⁶ (zdůraznil I.P.) V tomto reformním postulátu, souvztažném se Sládkovým již citovaným očekáváním, že místo revoluce „třeba bude vést boj mnohem krutější a zdlouhavější“, můžeme opět rozpoznat vyhraněně americký impuls: typ „básníka velikána“, demokratického a humanistického spisovatele s politickým nábojem, nalezl Sládek v USA v Longfellowovi. Tento zdánlivě příliš individualistický či elitářský postřeh postihoval přesně po bezvýchodných pokusech politických radikálů, kde hledat konstruktivní síly a reálné východisko k vzestupu demokratického reformního hnutí na nové základně: ještě po dvaceti letech chce

Zeyer připravovat cestu českému Goethovi a očekává od něj totéž, co Sládek od svého „básníka velikána“. ¹¹⁷ Právě v té souvislosti nepřekvapuje, že Sládek byl po svém návratu z Ameriky na pět měsíců postaven pod policejní dohled jako „nebezpečný amerikanofilský republikán, ... který by chtěl zavést zkázonosné americké praktiky v c.k. monarchii“ ¹¹⁸ — jen o důkaz víc, jak silně znepokojovala rakouskou policii politická aktivita české literatury.

Rok 1870, kdy se vrací z Ameriky republikán Sládek s očekáváním „básníka velikána“, jenž osvobodí jeho lid, přináší demokratické vzepětí politicky myslící a postupující české literatury a kultury v širším měřítku. Téhož roku 1870 doceluje svůj demokratismus konsekventně Neruda, téhož roku Smetana monumentalizuje svobodnou budoucnost národa v prvních náčrtech věštby Libušiny, téhož roku hrdý soupevník Nerudův, hlasatel „zbrojných časů“ Václav Šolc oslavuje spoutaného hrdinu Dalibora jako postavu, synchronizující ozbrojený odpor s pasivní rezistencí, „těžkou smutečně monotonní draperií“ a „temným granátovým lomem svých slok,“ ¹¹⁹ téhož roku Arbes spojuje své politické brožury a letáky s prvním náběhem ke kontaktům s dělnickým hnutím. Oč výš stojí, oč dál hledí proti ubohým pokusům Fričovým a bezradnosti jeho zklamaných a odpadávajících stoupenců prudké protidynastické ostří republikánství Sládkova, široký sociální záběr republikánského nazírání Nerudova, demokratický vznos politické poezie Staškovy nebo víra v sílu a vedení lidu v demokratismu Šolcově! Není Šolcův „navzdorný dozpěv naší svobody“ (všimněme si: proč „dozpěv“ a komu měl znít navzdory?) příznačným výrazem, symbolizujícím Nerudovu obranu „tisíckrát hanobené, zrazené demokracie“? ¹²⁰ Ten ostatně už 1859 ve své politické poezii předjímal v obrazné apostrofě radikálů jejich bezvýchlednost a v básnické nápovědi odkazoval na literaturu jako plodnější politickou sílu ve své pochybnosti o politické životnosti těch, o které se chtěli radikálové opírat:

Což chcete s naší lůzou zmalátnělou
snad jakous myšlénku kdy provést smělou?

O slavná druhdy mužů mysl smělá,
jež pro myšlenku svět sám zbořit chtěla,
ta mysl zašla — není sjednocení
a pro věc velkou více zanícení!

a s lůzou tou, stoletím zmalátnělou,
snad myšlenku kdy chcete provést smělou? ¹²¹

A není Nerudova vášnivá víra v sílu „toho nestydatého lidu, jenž řekne vždy všechno přímo“, ¹²² programem větším, vývojově životnějším a přínosnějším než zoufalé spoléhání radikálů na mezinárodní napětí na zahraniční reakční frontě, nedává jeho přesvědčení, že „z čistého srdce a z jasné hlavy českého lidu vyrodí se česká budoucnost“ ¹²³ (jasněji řečeno: reformním vývojem ze středu vlastní společnosti), tomuto lidu daleko víc, protože se k němu vrací, místo aby stálo nad ním? Domníváme se, že odpověď může vyznít jen kladně.

Vysoce instruktivně působí vliv Májovců i Ruchovců na teoretiky a básníky sociální demokracie v letech sedmdesátých a osmdesátých. První bojovníci za práva dělnické třídy v obou desetiletích nechtou Sabinu nebo Friče, ale Havlíčka, Nerudu, Sládka a podle toho upravují svůj přístup k demokratické tradici předproletářské. Dělnické časopisy a kalendáře přetiskují Hála, Nerudu, Pflagra, první dělničtí básníci Pecka, Hlaváček, Zoula, Kochman hledají vzor v sociálním realismu Májovců a Ruchovců a také první literárně kritické pokusy dělnického tisku se vracejí s novým zájmem k literatuře šedesátých let a metodicky navazují na kritiky Nerudovy, Hálkovy, Sládkovy. Dělnické satirické časopisy *Bič* a *Rašple* čerpají podněty ze sociálně podloženého demokratismu Arbesova a z jeho letáků a brožur šedesátých let; Arbes i jinak nejvýrazněji perzonifikuje přímou návaznost dělnického hnutí na demokratickou literaturu, nikoli na radikální demokracii, zejména svou tvůrčí spoluprací s českým dělnickým hnutím ve Spojených státech, kterou nepodnítl on svým zájmem, ale o kterou byl dělnickými teoretiky naléhavě žádán. Zvlášť výrazné svědectví podává J.L. Palda, člen českého socialistického spolku v Chicagu, v letech 1870-1872 vedoucí spolupracovník „Československého mezinárodního dělnického spolku“ v New Yorku, tj. české sekce

I. Internacionály, 1871 společník prvního českého socialistického knihkupectví v New Yorku, který 1870 postavil své „Národní noviny“ do služeb české sekce I. Internacionály jako její ústřední orgán. Když roku 1875 potřeboval pro svůj nový socialistický list *Dělnické noviny*, vydávaný v Cedar Rapids, původní sociální román, nevybral si jeho autora mezi svými soudruhy ani mezi dělnickými básníky ve vlasti, ale obrátil se na Arbesa, který přispíval počátkem osmdesátých let do jiného českoamerického socialistického listu, clevelandské *Dennice novověku*, rovněž na prosbu redakce.¹²⁴ Víme ostatně, že doma si už o desetiletí dříve vysoce vážil Arbesa jako sociálně exponovaného reprezentanta české demokratické literatury J.B. Pecka, vůdčí průkopník českého dělnického hnutí ještě před založením sociální demokracie.

Iniciativa českého dělnického hnutí v kontaktech s Arbesem naznačuje nutnost revize dosavadního konvenčního výkladu aspoň první fáze dělnického hnutí do první půle osmdesátých let: kdyby bylo tak jednoznačně vyhraněno k sociální revoluci, sotva by tak intenzivně dávalo přednost nerevolučnímu básníkoví, spojenému s radikálně, ale v zásadě reformně vyhrazeným demokratismem šedesátých let, před autory dělnické poezie. Arbes není jedinou postavou, která nedovoluje eliminovat z dělnického hnutí reformní prvek, jak ukazuje vůdčí podíl Josefa Baráka na ideologii dělnického hnutí sedmdesátých let, ale také o dvě desetiletí později, v době masového rozvoje sociální demokracie na sklonku 19. století, Svatopluk Čech. Nalomený poměr k liberalismu, jaký nalézáme v poslední fázi myšlení Nerudova i u Vrchlického a jaký podmiňuje rozpor mezi hořkou zkušeností s vítězným liberalismem německým a maďarským a mezi humanistickým obsahem neúspěšného liberalismu českého, vede u Čecha ke sváru mezi revolucí a reformou. V *Nových písňích* sice roku 1888 vítá dělnické hnutí i jeho politické nároky, ale už v *Evropě* (1878) a v *Žižkovi* (1879) staví proti revolučnímu teroru evoluční a humanitní sociální pokrok a přihlašuje se k reformnímu řešení uvědomělého lidství proti revolučnímu fanatismu. V *Písňích otrocka* (1895) bouří ovšem proti rakouskému útlaku a oslavuje Omladinu, ale zároveň vyznává humanismus

Lidskost, jež poutem lásky pásá
vše člověčenstvo v jeden bratří sbor,
všem rovnost práv i povinnosti hlásá
a blaho všech si píše na prapor,
jež podle nitra jenom lidi cení
a práci záslužné jen vzdává čest
a všechny vede k světlu, k povznesení.

Nic nevyjadřuje ten svár mezi revolucí a reformou jasněji než rozpětí mezi básníkovým výkřikem „ne slovem, leč kovem se rozhodne velký ten boj“ a mezi vzápětí formulovanou sládkovskou vírou v dobu, která „napíše na prapor budoucích věků: Pryč s kovem! Jen slovem říd' se s láskou národů sbor!“ 1896 formuluje Čech v obšírné meditaci *Modliteb k neznámému* myšlenkové jádro i etické zdůvodnění humanitně a humanisticky vyhraněného liberalismu a demokratismu i jeho politiky: s pohledem upřeným do německého pohraničí staví si otázku, zda dobýt bojem území kdysi dávno české, aby ji hned za sebe i za celou českou společnost odmítl jako násilí, neslučitelné s humanitním demokratismem a s jeho obecně lidským rozměrem:

Vždyť cítíme již na své skrání vláti dech jitra —
velké světa obnovy,
kdy nebude se dějem slavným zváti vražd, klamu,
loupeží rej surový
a kdy též mocný sok náš zhrdne slávou,
již v triumf řinčí jiných okovy ¹²⁵

Humanitní a humanistický optimismus reformního demokratismu Čechova silně relativizuje jeho dřívější apokalyptickou předpověď neodvratně postupující světové vzpoury proletariátu; ale i tehdy, v *Nových písních* (1888), uplatňuje se zřetelně kontradikce jeho politického vidění mezi „Podzemním hlasem“ a „Hrdinou budoucnosti“, která vyústí ve vývojové řešení sociálních konfliktů. Čechův podíl na publikaci národně sociálních dělníků 1898 manifestuje jeho reformní alterantivu k rozladění sociální demokracie, která básníka počítala mezi své, symbolicky v témž roce, kdy Masaryk v *Otázce sociální* přes kritický rozbor marxismu dospívá k odporu proti revoluci politické i sociální. Vůbec nejsilnější čísla Čechova mají humanistic-

ky reformní notou jeho demokratismu blízko k Masarykovi; nejen vnitřně, eticky a politicky, ale i výraznou časovou shodou mezi vydáním Masarykovy *České otázky* 1895 a Čechovým určením lidství jako ústředního kritéria demokratismu v *Písničkách otrocka* téhož roku. Prokáže-li jednou analýza kořenů a nosných sil československého demokratizačního proudu po roce 1960 prioritu literatury a kultury vůbec, pak by nemohla ignorovat zřetelnou převahu a silné zdůvodnění reformního myšlení v české literatuře v posledních čtyřech desetiletích 19. století.

Konfrontace revoluce a reformy v kontradikci mezi radikální demokracií a demokratickou literaturou zavedla náš pohled příliš daleko od koncepcí a akcí české liberální politiky, kterou jsme opustili na prahu konstitucionalismu v létě 1860. Na rozdíl od většiny předcházejících aspektů je historie českého státoprávního zápasu, jak jej vedla česká politika pod vedením Palackého a Riegra v letech 1861-1878, relativně dost známá aspoň v hrubých rysech. Její boj nejprve proti centralismu (do r. 1865), pak proti rakousko-uherskému dualismu překrývá poněkud nacionálními momenty podstatu české politiky šedesátých let: jejím společným smyslem bylo úsilí o politickou federalizaci habsburské monarchie a celého podunajského a středoevropského prostoru. Stejně jako v letech 1848-1849 má koncepcce českého federalismu jako ústřední rys záměr politické reformy stávajícího systému. Zahájení české parlamentní pasivity odchodem české reprezentace z vídeňské říšské rady v létě 1863 symbolizuje rovnítko mezi českým federalismem a reformou politického systému daleko méně zřetelně než Palackého velký politický spis *Idea státu rakouského*, otiskovaný v dubnu a květnu 1865 v pražském deníku „Národ“; u tohoto nejvyzrálejšího a nejsoustavnějšího projevu české politické literatury před Masarykovou Českou otázkou bychom se měli zastavit trochu podrobněji, už proto, že všechny české reformní návrhy, plány a projevy až do přelomu sedmdesátých a osmdesátých let vycházejí odtud.

Idea státu rakouského je vnitřně založena na hegelovské filozofické dedukci: jako Hegel vysvětloval vývoj dějin a světa soustavou triád, téze a antitéze, jejichž střetem nebo vyrovnáním vzniká syntéze, tak i Palacký v duchu ústřední myšlenky svého pojetí dějin o polaritě a polarizaci protilehlých sil spatřuje ideu státu rakouského v zápase nacionalismu s centralismem. V takové koncepci ovšem nelze nevidět konstruktivnost příliš mechanickou a schematickou: historik zapomněl v politice, že dějinný vývoj je příliš složitý a mnohotvárný, než aby bylo možno sevřít celou jeho plnost a různorodost do předem dané formy ideologického protikladu, a neuznával, že zejména vývoj

habsburské říše se nedá redukovat jen na nacionalismus a centralismus. Filozofický apriorismus myšlenkové kompozice spisu, jaký se dá někde postihnout později i u Masaryka a jaký byl jedním z nejkonstantnějších skluzů českého politického myšlení vůbec, přehlazuje svým poněkud kakafonickým tónem základní reformní jádro Palackého politické výpovědi. Také rozporné psychické barvy jeho palety, míchané až do depresivní šedi, jeho úporné hledání východiska z psychické krize, do níž nemohl neupadnout politik jeho formátu a rozhledu ve stále degeneračtějším vývoji Rakouska, vlnobití, pohazující autora mezi racionální zkušeností a emotivní, až iluzivní nadějí — to vše zastíňuje průhled k centrální reformní myšlence. I takové nevyvážené rozpětí mezi póly, zmítané a rozrušované výkyvy, příznačně zatěžuje české politické myšlení před Palackými po Masarykovi a svými konkrétními důsledky — absencí promyšlené racionální politické taktiky nebo aspoň jejím pokřiveným směrem — figuruje v pozadí každé naší politické prohry.

Přesto pozornější četba Palackého spisu prozrazuje jeho rozbořem tří systémů — centralismu, dualismu, federalismu — zřetelně jednak kritiku daného i hrozícího systému, jednak zdůvodnění jejich alternativy (federalismus), tedy plán reformy obou forem systému i po stránce ryze politické. Národnostní aspekt Palackého plánu jako vůbec český zápas o národnostní rovnoprávnost od roku 1860 do roku 1914 nesmí klamat: protože umělá preference Němců v centralismu a Němců a Maďarů v dualismu nad jinonárodní většinou říše patřila k ústředním kategoriím struktury systému, je paralelně i program národnostního zrovnoprávnění integrální složkou reformního úsilí v celém půlstoletí před rokem 1914. Palacký navazuje svým plánem federativní přestavby monarchie, tedy reformy jejího politického systému, na svůj ústavní návrh kroměřížský z přelomu let 1848-1849, ovšem nikoli přímou recepcí verze před instalací bachovského absolutismu, jak by činili radikálové, ale obměněným přizpůsobením realitě šedesátých let. Víme-li dnes už dlouho, že přijetím dualismu v únoru 1867 nastoupila Vídeň neodvratnou cestu k zániku monarchie, překvapí právě v tomto směru Palacký pohledem přes hranice žité přítomnosti a realistickým výhledem své výstrahy, zmaří-li krátkozrací držitelé

moci reformu systému, která už podmiňovala samu životnost dunajského soustátí. „Tu vejde také příroda ve své právo a odpor její nevyhnutelný promění domácí pokoj v nepokoj, obrátí naději v zoufalství a vzbudí konečně třenice a zápasy, jichžto směru, objemu ani konce předvídati nelze“, ¹²⁶ ukazuje Palacký přesně na revoluční následky kursu, který by systémovou reformu znemožnil, přesněji: na souvztažnost reformy a revoluce.

Z Palackého Idey státu rakouského vychází v letech 1865-1867 celá série federalistických projevů a projektů: memorandum všech českých poslanců císaři z 11. července 1865 (už pod federalisticky zabarveným kabinetem Badeniho); „badenský program“ z 8. srpna 1866 i celá řada federalistických návrhů, vzešlých z českých konferencí především s haličskými Poláky, ale také s Chorvaty a tyrolskými autonomisty od srpna 1866 přes prosinec 1866 po leden-únor 1867. Všechny ale vyzněly do prázdna v důsledku dodatečného polského odporu proti už umluvenému společnému postupu k formování jednotné federalistické multinacionální koalice, protože Poláci neuměli postřehnout, jak Vídeň jimi manipuluje jako protiváhou proti české politice. Z Palackého spisu a jeho argumentace vycházejí další české politické projevy jednoznačně reformního charakteru už po nastolení dualismu: tak adresa českého sněmu císaři z 25. února 1867, Riegrova řeč a český státoprávní protest z 13. dubna 1867 a zejména „Česká deklarace“ z 22. srpna 1868. Z nich Riegrova formulace „My nejsme pány myslí, duchů a citů lidských i na příští, my nemůžeme rozkazovati citům jednou uraženým aniž viděti bezpečně, kterou cestou pak vůle se dá“ ¹²⁷ představuje variantu výstrahy Palackého z roku 1865 a odkazuje zřetelně na nebezpečí rozkladu Rakouska revolučním vývojem, nebude-li přijata federalistická reforma systému. Masově vyjadřovala česká společnost celonárodní požadavek politické reformy krajně radikální formou v táborovém hnutí let 1867-1870, které probíhalo v koordinaci s vedením české politiky a jejími pokusy o revizi dualismu českým vyrovnáním jako prvním krokem k federalistické reformě systému. Palackému a Riegrovi, kteří disponovali soustavnými mezinárodními kontakty a jejichž spojení sahala daleko přes hranice střední Evropy

do Francie, Ruska, Itálie, Anglie a dokonce do USA, ovšem neuniklo, do jaké míry podmiňovala nástup dualismu, do jaké míry ztížila vyhlídky na proveditelnost reform rakouská vojenská katastrofa 1866 a vytlačení Rakouska z Německa — jako 1871, už 1866 determinovala postupnou deformaci vládnoucího pseudoliberalismu zahraničně politická situace.

V souvislosti s táborovým hnutím je příznačný hlas mladočeského novináře Josefa Baráka, který zazněl na jaře 1868 a na jaře 1869 ve zřejmé koincidenci s americkou cestou Sládkovou a který americkými podněty zdůvodňoval teoreticky právo na pasivní rezistenci reformně zaměřené české společnosti. V komentáři konfliktu prezidenta Johnsona s Kongresem prohlašuje Barák v nepokrytě vyzývacím postoji:

„My bez ohledu na to, kterak skončí přelíčení v Bílém domě, zaznamenáváme prostě veliký ten moment, jenž bez odporu spočívá v tom, když národ účtuje s těmi, jimž svěřil moc nejvyšší, ať to již president či vladař korunovaný. My vítáme jako velkou výmohu v dějinách člověčenstva, když bez krveprolévání národ již může před soudnou stolicí svoji pohnati svého náčelníka a rozhodovati o jeho vině či nevině. Milionové zajisté porozumí tomuto vznešenému osvědčení svrchovanosti národa.“ 128

Aplikace demokratických metod v řešení politických krizí na rakouské poměry, požadavek přenesení parlamentní kontroly vedoucích politiků a jejich zodpovědnosti zákonodárnému sboru, volenému lidem, po americkém vzoru do rakouského politického života, uplatnění politických a občanských práv ve smyslu ideálu svrchovanosti lidu a zodpovědnosti jeho politických reprezentantů veřejné kontrole — to vše mluví jasně z Barákova komentáře a uděluje jeho projevu silný reformní přízvuk. O rok později zdůvodňuje Barák v komplexním komparativním pohledu české právo na pasivní odpor argumenty Painovými a Oatisovými i slovy amerického Prohlášení nezávislosti a přímo nabádá k přjetí a realizaci amerických politických principů. Druhý Barákův projev, jehož novinářská i letáková forma vedla k zatčení a trestnímu stíhání autora, je uveden Oatisovým citátem „Jakmile správa státní odchyluje se od pravdy, práva a slušnosti, musí proti ní povstati odpor; nepolepší-li se, musí ji národ svrhnouti“ a citátem z Prohlášení nezávislosti

„tehdy má národ právo i povinnost vládu takovou zjinačiti neb odstraniti a jinou si zříditi“ (zdůraznil I.P.). V uplatnění těchto myšlenek jde Barák vskutku až na ostří nože:

*„Chceme si dávatí zákony sami na domácím svém sněmu a nechceme přijímati zákony od sboru nám cizího, na kterém nejsme ani zastoupeni. My nechceme Vašeho parlamentu. My chceme svou vlastní vládu. Vy ale bez našeho svolení, ano, proti naší vůli sdělali jste si řadu paragrafů a ty nám vnucujete jako ústavu? . . . Jakým právem smí nám cizí sbor ukládati daně, dávatí zákony, ustanovovati odvody k vojsku, rozhodovati o nás bez nás? Opovězte nám ten titul svého práva, mocí kterého nám bráníte, poroučíte, nás pronásledujete, mocí kterého nám vůbec vládnete: když my Vás nechceme!?“*¹²⁹ (zdůraznil I.P.)

Barákova prudká kritika moci a systému promítá ideály americké revoluce do formulace českého požadavku vlastní zemské vlády a ústavy (požadavku vyhraněně reformního) a do zdůvodnění práva na odmítání daní a zákonů, ukládaných cizím parlamentem, v duchu amerického hesla „no taxation without representation“ i práva na odpor proti vládě nepoživající „consent of governed“. Barák sice ještě neopouští reformní rovinu, ale naznačuje revoluční alternativu jako východisko z bezvýhlednosti českých reformních pokusů, která se v předvečer prusko-francouzské války i v jejích počátcích poprvé a naposled vážně hlásí i v úvahách české liberální politiky. V létě 1870 čeští politikové vylíčili baronu Helfertovi, vyslanému Vídní do Čech k sondážím, náladu celé společnosti krajně drasticky, upozorňovali jej, že v zemi se uplatňují živly, které už není možno držet na uzdě a je nutno obávat se nejhoršího. Palacký prohlásil otevřeně, že Maďaři věci lépe rozuměli než Češi, když revolucí dosáhli ve Vídni všeho, co požadovali, a naznačoval pochybnosti české politiky o další únosnosti její dosavadní reformní cesty. Helfert referoval vládě:

„Nálada v Čechách je zatrpklá krajně nebezpečným způsobem. V zemi se už projevují zárodky organizovaného směru, který přtmo už o Rakousku nechce nic slyšet . . . Dynastie ukázala, že mezi milióny svých poddaných ví jen o Němcích a Maďarech, tak si je tedy může nechat pro sebe, my najdeme jiné . . . To jediné, co se může stát, je, že budeme začleněni jako samostatné království do

evropského státního systému... I taková exponovaná situace bude pořád lepší než nedychatelný vzduch národního sklepa.“¹³⁰

Podstatnější ovšem je, že v červenci až září 1870 plně sdílelo obecnou revoluční náladu celospolečenskou i oficiální vedení české politiky: v Riegrově okolí se rozvíjely vážné úvahy a plány české revoluce proti Rakousku, jejichž předním hlasatelem byl Riegrův důvěrný přítel generál František Zach. „Český národ je připraven k činu a je pevně rozhodnut přinést pro svoje přesvědčení i nejvyšší oběti, až udeří hodina rozchodu“,¹³¹ tak vyjádřil Rieger sám pozici české politiky, nenechávaje na pochybách, že ta už dospěla za hranici trpělivosti a nezastaví se tentokrát ani před revolucí. Jestliže v létě a na podzim 1870 skutečně byla česká společnost i její politická reprezentace na okraji revoluce, naznačuje to jako ojedinělý případ ve vývoji české domácí politiky mezi rokem 1848 a 1914 velmi pohyblivou a neostrou hranici mezi reformou a revolucí i u hnutí vysloveně reformního.

Revoluční ostří takových úvah ale brzo otupil nejen realistic-
ký podklad osobnosti Riegrovy, který postrádal v české společ-
nosti pro revoluci materiální a organizační předpoklady a obá-
val se i porevolučních perspektiv v Evropě právě rozrušené
mezinárodními otřesy a mocenskými přesuny, ale především
nové možnosti, které se české politice otevřely poprvé od jara
1848 nástupem federalistického kabinetu Hohenwartova
v únoru 1871. „Fundamentální články“, vycházející opět silně
z Palackého programu z roku 1865, byly od května 1848 nejvyš-
ším úspěchem české politiky v rámci monarchie potom už nikdy
nedosaženým a přiblížily, zejména po císařově reskriptu v září
1871, český federalizační program, české reformní hnutí cíli na
dosah ruky. Jejich překvapivě náhlý pád v říjnu 1871 neurčova-
la ani slabina článků samých ani nerealistický přístup české
politiky, nýbrž na jedné straně maďarská opozice proti českému
vyrovnání, na druhé straně a především zahraniční protičeské
zásahy evropské diplomacie, v první řadě německé a ruské, ale
také francouzské, a její tlak na vídeňský dvůr.¹³² Ani po
zhroucení vůbec nejslibnějšího postupu českého reformního
hnutí před rokem 1914 a po odvolání už zcela hotové reformy
systému vídeňskou „proradností“, v konstelaci jak stvořené pro

revoluci vysokým vzednutím vln celonárodního rozhořčení, neodpovědělo české reformní hnutí revolučně a neodklonilo se od reformní cesty. To je zvlášť výrazné z prudkých odsudků patetické, až k šovinismu zacházející prognózy Palackého z roku 1872, který odmítá „odvolávat se k násilí za násilí“, protože „násilím nedodělali bychom se ničeho dobrého“. ¹³³ Už před ním píše Neruda stejně příznačně v hořkém zklamání, ale ve stejném tónu v okamžiku hluboké deprese: „Klidný je celý národ jako obr vědomý sobě svých železných svalů, jako chladná skála uprostřed skákajících vln, vědoucí, že vlny zase bezmocně opadnou. Chtěli jsme míru, odpovídají nám bojem, chtěli jsme i s cizími do lidského bratrstva, odpuzují nás zpět, abychom byli bratřími jen s bratry.“ ¹³⁴

Jestliže se česká politika pokusila už na vrcholu státoprávního odporu v létě 1869 Riegrovým memorandem Napoleona III. o mezinárodní tlak na Vídeň jako o prostředek k proniknutí svého reformního hnutí, jsou analogické pokusy na vrcholu „východní krize“ v letech 1875-1878 daleko soustavnější a výraznější. Ve svých pařížských jednáních v říjnu 1875, v březnu a dubnu 1877 a v červnu a srpnu 1878 s francouzskými politiky Thiersem, Decazésem, Gambettou, ruskými diplomaty Gorčakovem a Ignatěvem a ve dnech berlínského kongresu i se samotným Disraelim pokoušel se Rieger využít mezinárodního napětí, v němž pronikavější přesuny na mapě Evropy očekával nejen on, ale evropská politika vůbec, k novému zájmu o českou otázku v evropských politických kruzích. Že jeho náběh, zaměřený k francouzskému a ruskému tlaku na Vídeň ve prospěch poraženého už českého reformního hnutí, po slibných kontaktech a příslibech posléze ztroskotal, neurčovala tak nereálnost jeho pokusu jako odklon ruské diplomacie v poslední chvíli a zejména neočekávané vyznění krize v řešení berlínského kongresu. Zajímavější je závěr, k němuž dospěl nahlédnutím do kuloárů mezinárodní politiky a v němž na jaře 1877 přesně vytušil, co i Masaryk poznával teprve za své odbojové akce a k čemu se česká politika propracovává jen ve zcela výjimečných chvílích. Vytrálost jeho postřehu, oproštěná od všech iluzí, je z projevů, jakých je v českém politickém myšlení velmi poskrovnu:

„Zajímavo podívat se do té velké politiky. Co je tu všude lotrů a bídáků. Oxenstjerna řekl: jak málo moudrosti stačí vládnouti světem, a já bych řekl: na jakých mizernostech závisí nejsvětější zájmy, ba existence národů. Vidím, že i o osudu našem snad dosti brzo se rozhodne a není nikterak zabezpečen. . . Je to věru smutné. Věci tak veliké krouží nad hlavami našimi a nikdo o nich neví a o ně se nestará; sedíme v díře jako syslové.“ 135

A přece to byl týž Rieger, který v polovině osmdesátých let, kdy už se pro pozorovatele jeho rozhledu a odhadu začínaly na evropském nebi slabě rýsovat první tahy dalších mezinárodních krizí, jednoznačně odmítl revoluční naléhání svého přítele Zacha, tehdy pětasedmdesátiletého revolučního veterána, 1830 účastníka polského listopadového povstání, od roku 1836 jednoho ze čtyř českých členů Mazziniho Mladé Evropy, naléhání, jež tvoří poslední dozvuk české revoluční linie 19. století:

„Čím jest náš živel vedle tolika jiných, majících větší moc a větší vliv? A pak nechť se pováží, co vykonali již jiní národové, než domohli se svobody. Jaké legie mučedníků politických měla Italie, mnoho-li mají jich Maďari a Poláci! My máme málo těch lidí, kteří by byli schopni se obětovat. Poláci v dobách převratu a vůbec v politické váze jsou silnější nás. . . My dosud co národ za mnoho nestojíme, ještě masy naše nebyly toho schopny, tak jako jiní národové, obětovati své životy za svou věc národní, a proto také. . . nemůžeme mnoho žádati a očekávati. U nás vše jsou jen samá slova a nic víc. Ale svoboda národů nedobývá se jinak než krví. Pohlédněme na kterýkoli jiný národ, na Poláky, Maďary, Italy. Mnoho-li ti obětovali již lidí, mnoho-li prvních a nejlepších jejich synů padlo. Na příklad v Italii — ty nejnadanější hlavy a naděje vlasti zhynuly; a teprve z jejich krve vyrostla národu svoboda.“ 136

V těch slovech z let 1884 a 1886 bylo ovšem hodně trpké pravdy o české „národní povaze“ i pro toho, kdo jako Rieger celý život stavěl proti revoluci reformu, aby se na sklonku své čtyřicetileté politické kariéry neubránil pochybnostem o smyslu reformní cesty, na níž se setkal s tolika prohrami.

V té chvíli nemohl stárnoucí Rieger, který se po několika letech „punktacemi“ vzmůže ke svému poslednímu reformnímu pokusu, který ho politicky úplně zlikviduje, ovšem ještě tušit, že do českého života právě vstupuje osobnost, která prapor reformního hnutí vysoko vyzvedne: T.G. Masaryk, jenž právě v letech 1884 a 1886 zakládá *Athaeneum*, *Naši dobu* a *Čas*, na jejichž stránkách rozvíjí novou verzi reformního myšlení ve dvou paralelních směrech: jednak v přímé návaznosti na Havlíčka a Palackého, tedy kontinuitně, jednak na základě svých vlastních nových filozofických východisek. Poprvé, pokud jsme měli možnost zjistit, formuluje Masaryk své reformní stanovisko v únoru 1889 v zapadlé novinářské stati, kde ukazuje, že kdyby lidé nelpěli příliš na starém, stačil by společnosti povlovňný vývoj, progresivní evoluce; ale fanatický reakční konzervatismus vyvolává jako přirozenou reakci stejně fanatické úsilí o rychlou změnu, revolucionismus; v normálním stavu nepotřebuje ale společnost revoluci, nýbrž reformu. Už tehdy poukázal Masaryk na pasivitu českého heroismu a mučednictví na postavě Husově, Komenského, Havlíčkově, kteří pro národ mnoho vytrpěli, ale nevyvážili své mučednictví dosti silným, vítězným životním aktivismem.¹³⁷ Obsah, smysl a funkci reformy rozebral Masaryk po tomto svém prvním projevu výrazněji o pět let později svým výkladem v *Naší době*, který jsme už uvedli na počátku našich úvah (srv. pozn. 9): už jeho terminologické výměry a určení významového jádra pojmů („obrození, renaissance, reforma, důsledné a radikální zanechání, napravení, opravení, obrodné úsilí“) podávají 1894 v hutně sevřené a proto zřetelné formě filozofickou i politickou základnu jeho postupně krystalizujícího reformního myšlení. To rozvinul Masaryk v plně šíří sérií svých základních spisů od *České otázky* (1895) přes *Palackého ideu národa českého* (1898) po *Ideály humanitní* (1901): od polemiky proti revolučnímu radikalismu let 1848–1849 (kde přejímá a prohlubuje kritiku Havlíčkovu a Palackého) i proti mladočeskému radikalismu své doby postupuje Masaryk k vymezení pozitivní alternativy, reformního evolučního vývoje. Jeho humanitní teorie, humanitní filozofie českých

dějin, pokud vede v odvážném oblouku vývojovou linii od humanity bratrské k humanitě obrozenské, vykazuje jistě často rysy násilně koncipované konstruktivnosti a apriornosti; jako politická koncepce je to ale myšlenka dynamická, která paralelou mezi náboženskou a ideovou reformací a mezi moderní politickou reformou silně intenzifikuje jeho zdůvodnění reformního hnutí, podmíněného humanitně a humanisticky obecným lidstvem. Nikde nevyjádřil Masaryk totožnost své humanitní filozofie s politickou reformou tak jako tam, kde už po roce 1918 jedním dechem zdůraznil, že „politická theorie odjakživa byla součástí filosofie“ a že „politika usiluje tedy prakticky o to, oč filosofie usiluje theoreticky“. ¹³⁸ To je promyšlenější a výraznější formulace jeho původního hesla „plnit ideály naší reformace, to znamená důsledně pracovat pro ideály humanitní“. ¹³⁹

Masaryk přistoupil k soustavné formulaci svého politického myšlení až potom, když si ověřil vlastní politickou aktivitou na přelomu osmdesátých a devadesátých let — politickým vystoupením „realistů“ v letech 1887-1889 pod jeho vedením i první fázi své poslanecké činnosti v letech 1891-1893. Jeho korespondence od podzimu 1888 ozřejmuje, že už jeho první projev o reformním myšlení a hnutí, uvedené „Aforismy o politických stranách“ z roku 1889, krystalizuje jako projekce jeho osobní účasti na politickém životě. „Myslím, že strana naše k reformaci politické vydatně by přispěla“, píše už v září 1888 s důrazem na „žádoucí reformaci“, a prohlašuje zároveň, že „stojíme na programu Palackého“; na podzim 1890 poukazuje na potřebu politické reformy negativní výpovědí: „my pořád bojujeme proti naší české anarchii“ s poukazem na „anarchickou náchylnost našeho lidu“, proti níž „třeba pracovati“. ¹⁴⁰ Už jako jeden ze tří realistických poslanců v rámci mladočeské strany upozorňuje v říjnu 1891 v projevu na říšské radě: „Čteme-li příběhy francouzské revoluce, tedy nemůžeme se ubránit dojmu, že celé to velké neštěstí se nemuselo státi, kdyby právě vyšší a mocnější třídy včas povolily nutné reformy politické a vzdaly se jimi systému dosavadního.“ ¹⁴¹ Souvislosti s jeho literárními výklady o politické reformě a jejich poplatnost jeho politickým zkušenostem vystupují velmi silně: jako jeho projev v Čase z roku

1889 je odrazem jeho konkrétních politických představ za formování realistů jako politického útvaru, tak je projev v Naši době 1894 odrazem jeho poslanecké abdikace 1893, jíž vyjádřil své zklamání nad nepochopením svého politického programu a protestoval proti frázovitému, sterilnímu radikalismu, podporovanému mladočeskou stranou. Pak je jasnější nejen jeho příkrý odsudek Omladiny, ale i jeho zdůvodnění politické reformy v *Naši nynější krizi* (1895), koncipované jako polemika proti onomu radikalismu, který jej přiměl ke složení mandátu a k ústupu z praktické politiky:

*„Vidím chyby a vady politického zřízení a proto chci ve službě pokroku stát proti těm chybám a vadám všem a na celé čáře; jednostranná oposice velmi snadno se zvrhá v revoluci a já chci sloužit sociální reformaci. Reformace vyžaduje a předpokládá však netoliko oposici politickou, nýbrž oposici filosofickou, to jest kritiku na celé čáře, a ovšem kritiku, plynoucí... z úsilí zaměnit staré novým... Společnost se vyvíjí krokem, ne skokem, a proto stojí ve všech oborech, tedy i v politice a právě v ní, o stálou práci reformační. Je tedy proti všeliké revoluci. Revoluční taktika je taktika zastaralá, je šosáctví... Běží o to, abychom se konečně vymanili z toho křečovitého radikalismu, dělajícího revoluci ve fantasii, a abychom jej nahradili soustavnou, důslednou prací reformní, překonávající a odstraňující chyby a vady politického zřízení.“*¹⁴² (zdůraznil TGM)

Masarykova formulace prokazuje, že jeho bezvýhradný příklon k reformě nediktoval jen jeho odklon od neplodného, „šosáckého“ radikalismu, ale stejně, ne-li více jeho kritika systému („chyby a vady politického zřízení“, „stát proti nim na celé čáře“, „úsilí zaměnit staré novým“), jak ostatně v konkrétní politické rovině dokládá jeho prudká kritika rakouské zahraniční politiky na půdě vídeňského parlamentu z roku 1893. V tom smyslu se vyslovuje i později, ještě před válkou, pro „promyšlenou revoluci reformní jako pravou revoluci“¹⁴³ a zdůrazňuje, že „ideál, po němž politik pokrokový touží, je, aby se pokrok dál povlovně, nenásilně, ale stále a přece rozhodně“.¹⁴⁴ V jeho stopách ostatně i mladý Beneš po vítězství všeobecného volebního práva v Rakousku 1907 a pod vlivem úspěšného boje za ně se rozhodně hlásil k reformnímu hnutí a k řeše-

ní latentní politické krize v posledních letech před rokem 1914 reformními metodami (jeho vývody se vztahují na situaci kolem roku 1909):

*„...věře skoro fanaticky v sílu a vliv principu demokracie, sliboval jsem si obrat a obrodu ve smyslu federalismu a ideí Palackého a Havlíčka od všeobecného práva hlasovacího... Naučil jsem se potlačovat vášně a city, ovládat je intelektem a zachovávat jistý politický klid a rozvahu... i přesvědčení, že se blížíme době, kdy se budou zásadně řešit některé podstatné otázky naší společenské struktury. Politický zápas uvnitř říše rakousko-uherské... přesvědčoval mě, že i politicky prožíváme dobu velkých krisí, které povedou buď po dobrém, buď po těžkých otřesech k hlubokým proměnám.“*¹⁴⁵

Jestliže poslední projev Masarykovy vůle k řešení proměny stále neúnosnějšího systému reformním postupem je z roku 1906, naznačuje už samo datum, jak hluboce Masarykův dočasný přechod od reformy k revoluci určovala morálně degenerovaná zahraniční politika Vídně a mezinárodní konstelace vůbec. K jeho revizi bezvýhradné platnosti reformního postupu za každých podmínek, jak se k ní Masaryk postupně probojovává bolestným a do posledního okamžiku váhavým vnitřním procesem od roku 1908, přispívaly nejen negativní zkušenosti s podvodným imperialismem balkánské politiky Vídně, uváděné do stále otročtější závislosti na imperialismu vilémovského Německa (záhřebský a Friedjungův proces, boj s Aehrenthalem), ale i jeho poznatky, které mu přinesla příprava jeho díla *Rusko a Evropa* (1913) — studium carského samoděržaví i ruských revolučních proudů a závěry z utužení ruské reakce po revoluci z roku 1905-1906. Je ale příznačné, že reformní varianty se úporně držel dokonce ještě v prvních deseti týdnech první světové války a že teprve v půli října 1914 se odhodlává k protirakouské revoluci po zklamání, jaké si odnesl ze svých sondáží mezi berlínskými liberály a socialisty, kteří příkře odmítli ochotu k reformě středoevropského politického systému, a po výstraze z kruhů vídeňské vysoké byrokracie (Körber), co by čekalo českou společnost po válečném vítězství ústředních mocností.

Masarykem zahájená a vedená revoluce proti Rakousku

1914-1918 prozrazuje svým původem i uzpůsobením dvojí specifikum: na jedné straně jako zápas o vlastní stát, který se vymyká revoluci proti systému, jak jsme naznačili už ve výčtu českých revolucí (srv. 1. kap.), na druhé straně jako řešení transformace systému revolucí, když už všechny reformní metody selhaly nebo když už byly zbaveny posledních vyhlídek, tedy jako varianta, kterou Masaryk připouštěl jako nejzazší možnost už v letech devadesátých. „Revoluce je oprávněna jako nutná obrana a její nutnost nastává, když všechny jiné prostředky byly vyčerpány“, prohlásil Masaryk po válce, ¹⁴⁶ kdy také na otázku, kdy se revoluce stává mravnou, odpověděl: „je-li posledním prostředkem obrany, svobody a spravedlnosti“, je-li jediná možnost „provést nutnou reformu revolucí“. ¹⁴⁷ Masarykův politický a ozbrojený odboj plní tedy funkci oné „reformní revoluce“, jejíž oprávněnost v mezní situaci uznával dávno před válkou, jak naznačuje i důraz washingtonské deklarace na to, že „československý stát provede dalekosáhlé sociální a hospodářské reformy“. ¹⁴⁸ To dovoluje považovat Masarykovy poválečné formulace o reformním hnutí jednak za kontinuální domyšlení jeho nazírání předválečného, jednak za určitou syntézu jeho reformního myšlení ze dvou fází jeho vývoje, přesněji, za promítnutí jeho původního pojetí do jiné společenské reality, v níž jeho stanovisko můžeme s určitými výhradami uplatňovat i na jeho argumentaci předválečnou; v tom smyslu by tedy bylo možno interpretovat Masarykovo reformní myšlení jako integrální celek, nepodléhající výrazněji nárazům vnějších politických a státních změn.

Co třeba píše Masaryk ve *Světové revoluci* (1925), tedy ve svých válečných pamětech, můžeme bez nebezpečí zjednodušení přenést na celistvou strukturu jeho reformního myšlení vůbec, zvláště ozývají-li se i v jeho poválečných formulacích tóny, známé z jeho projevů předválečných:

„Překonat staré ideály násilí a ideály rekovnictví a mučednictví... Lidé pořád ještě romanticky vidí jen ty Napoleony..., avšak i v poli odjakživa Odyseové platí více než Achilleové... Naše republika a demokracie vznikly také revolucí... Ale demokracie neznamená revoluci v permanenci... I revoluci a revolučnost musíme překonat tak jako militarism — všechno prolévání

lidské krve je údělem staré doby; chceme stát, Evropu a lidstvo bez válek a tudíž i bez revolucí. Jak válka tak i revoluce bude právě demokracií šosáctvím, protože obojí je prostředkem starým... Na posavadním stupni vzdělanosti státy se vyvíjely revolucí a radikalismem shora i zdola; tomu boji revoluce nazad s revolucí vpřed, tomu kolísání mezi reakcí a radikalismem učiní konec demokracie — demokracie ovšem pravá, která zůstane demokracií, jen pokud bude státní formou humanity v oblasti duchovní a reformy v oblasti politické — reformy důsledné a rozhodné, ale nenásilné a postupné.“ ¹⁴⁹

Pokud jde o humanitní, humanistický, obecně lidský a lidským právům odpovídající rozměr politické reformy a reformního hnutí za první republiky, doplnil Masaryka významně Beneš, jehož konfese je tím výraznější, že je vyslovena už po prvních sociálních otřesech uvnitř (1920) i po relativizaci mezinárodní stability státu (Locarno 1925):

„Mravním základem demokratismu je filosofie humanitní. Každá socialistická soustava stejně jako politika demokracie agrární, majíc za svou první existenční podmínku demokracii, musí být mravně založena na humanitních ideálech... K uskutečnění lepší společnosti nestačí lepší organisace a dokonalejší instituce, nýbrž musí jíti ruku v ruce zdokonalování jedince, jeho pokrok mravní a duchovní... Nejen poměr člověka k člověku, nýbrž i poměr národa k národu musí se řídit ideály lidskosti, lidství a humanity. Musí zmizeti konečně ona politická morálka, dnes ještě běžná, která v zájmu státu a národa ospravedlňuje všechno — křiklavé nespravedlnosti, podvody, lsti, zločiny, násilí... Pravý idealism nespočívá v honbě za okamžitým uskutečněním ideálů — což by snadno mohlo být honbou za chimérou a ilusí — nýbrž v denním, neúnavném a stálém boji o postupné přibližování k tomu, co se nám jako ideál vznáší před očima. Pravý idealista nikdy při tom na realitu denního života nezapomíná. Ví dobře, že zpravidla nejde o uskutečnění dobra a dokonalosti, nýbrž jen relativně lepšího a dokonalejšího.“ ¹⁵⁰

V meziválečné politické literatuře málokde byla tak precizně vyjádřena podstata i metoda reformního hnutí a politické reformy (aniž by jejich termín vůbec musel padnout) jako v této výpovědi Benešově, i když on sám se onoho proklamovaného

realismu ve své vlastní politické praxi vždy držet nedovedl, jak ukazuje jeho katastrofální iluzionistický optimismus, v němž realitu zaměňoval za iluze. Zároveň ale Beneš velmi přesně vystihl *přechod problému „reforma versus revoluce“ z oblasti politické do oblasti sociální, z kategorie politického systému do kategorie systému sociálního*, tedy transpozici typickou pro příští tři desetiletí po roce 1918, a to s přesností na politika jeho ideového zakotvení jedinečnou, která ostatně prokazuje, že jeho požadavek doplnění demokracie politické demokracií sociální a hospodářskou za druhé světové války nebyl vůbec výrazem politické oportunity pod tlakem růstu sovětského vlivu a socialistického radikalismu po roce 1941:

„Válka (tj. 1914-1918, I.P.) v otázce hospodářské demokratisace jen ukázala na problémy, ale neřešila jich. Tyto otázky, nebezpečné, obtížné, choulostivé čekají uspokojujivé řešení v celé šíři od budoucnosti. . . Problém byl tu a tam v diskusích jen mírně naznačen, ale řešen nebyl a býti nemohl. Světová válka toho všeho se jen dotkla, nechávajíc řešení budoucím diskusím, sporům a — bojům.“ 151

Že první světová válka vnesla do politického života naléhavý problém sociální revoluce nebo sociální reformy, že reformní hnutí se přesunulo ve smyslu protisystémovém ze sféry politické do sféry sociální, neuniklo především Masarykovi, který se od roku 1918 opětovně intenzivně zabýval otázkou socializace výrobních prostředků jako konkrétní podobou řešení sociální otázky, aby v duchu své o dvacet let starší monumentální monografie vydal svůj hlas výrazně pro reformu i v tomto bodě:

„Sociální revoluce již nastala a jsme v ní; ale bude to revoluce evoluční a je velký omyl myslet, že sociální revoluce dá se provést podmaněním tzv. buržoasie. Násilí i zde nic nepomůže, násilí i zde vytvořilo by jen otroky. . . Prohlašuji výslovně, že proti socialisaci nejsem. Válka a z ní vzniknuvší sociální revoluce nedovolí nikde nerušené trvání předválečného sociálního řádu. . . Ale postátnění není vždy socialisací. . . A zejména nesmí se dělnictvu tolik slibovat; je pochybno, vedlo-li by se dělníkům hned v prvních stadiích socialisace lépe než za režimu kapitalistického; není vyloučeno, že se mu dokonce povede hůře. . . Socialisaci si představuji postup-

nou, vývojovou, připravenou vzděláním dělnictva a lidí řídících výrobu.“ ¹⁵² (zdůraznil I.P.)

Svým až k nevíře přesným předjímáním sociální a hospodářské situace společnosti po roce 1948 osvědčil Masaryk pohled daleko za horizont svého vlastního života, pohled sklenutý víc než přes jednu generaci, a narýsoval tu jediné únosné řešení sociálních problémů reformními metodami, jaké postihovali odpůrci ve jménu sociální spravedlnosti instalované diktatury ještě před jejím vítězstvím a k jakému se celá galerie jejích stoupenců otřesnou deziluzí své vlastní původní víry musela probojovávat celá desetiletí po Masarykově smrti, aby půl století po jeho hlasu — 1968 — s dobovými a světonázorovými modifikacemi v podstatě plně přijala jeho reformní řešení politické i sociální.

Reformu sociálního systému evolučním řešením sociální otázky a sociálního konfliktu, jak ji požadovali Masaryk i Beneš v prvním desetiletí samostatného státu, však první republika neprovedla ani náznakově a po nesmělém, nerealizovaném náběhu z roku 1919 nedošlo ani k oné socializaci, jakou si představoval Masaryk. Jistě bylo meziválečné Československo státem vyspěle sociálním, měřeno soustavami ve všech sousedních státech tehdejších i zkušenostmi se sociálními podmínkami člověka v dnešním západním světě; zároveň ale státem, jímž pouhé dva roky po jeho vzniku otřásl prudký náraz sociálně-politické krize, v němž komunistická strana byla v letech 1925-1929 druhým nejsilnějším politickým útvarem, který velkou hospodářskou krizi let 1929-1933 řešil filantropickými a podpůrnými metodami z konce 19. století. Pojem „Masarykova republika“ je jedním z nejvulgárnějších eufemismů historických i politických: nikdo neurčoval vnitropolitickou praxi předmnichovského Československa méně než právě Masaryk, jehož naturelu prezidentská funkce neodpovídala a spoutávala jej oficiálním postavením, neutralizovala jeho kritickou společenskou pozici, jakou zaujímal a z níž zápasil přes třicet let před rokem 1918, a konfrontovala jej s formacemi a lidmi, kteří mu byli zcela cizí. Z ostatních politiků širšího rozhledu byl Beneš zcela absorbován zahraniční politikou, Kramář ustoupil z aktivního politického života už roku 1919 a k sociální otázce zaujímal svým konzervatismem odstup a projevoval pro ni nepochopení stejně jako Švehla. Tak postupně pronikala do vnitřní struktury státu silná sociální labilita, která jej ovládala až do Mnichova, což do značné míry vytlačovalo reformní myšlení a reformní hnutí z politického života. Jedinou výraznou výjimku, pokud víme, představovala „Skupina Dělnické akademie“, marxistická levicová opozice uvnitř sociální demokracie, složená ze stranických intelektuálů — její nejprofilovanější mluvčí byli filozof dějin Josef Fischer, publicista Václav Patzak, ekonom Wolfgang Jankovec, právník Zdeněk Kojecký, literární kritik Václav Běhounek. Tato nejen v dnešní veřejnosti, ale i v literatuře téměř neznámá originální skupina prosazovala v programovém spise

Co chtějí socialisté (1934) i v analýzách a komentářích ve svém teoretickém časopise vysoké úrovně *Nová svoboda* (zvláště v letech 1935-1937) odstranění kapitalistického společenského řádu a jeho nahrazení socialismem, ale vzdor svému výrazně marxistickému stanovisku výhradně promyšlenou reformní cestou.¹⁵³

Toto seskupení se podílelo nikoli bezvýznamně na reálné alternativě, která se vynořila v souvislosti s Masarykovou abdikací a s přípravou volby nového prezidenta v prvních dnech prosince 1935 — na alternativě levicové, socialistické menšinové vlády, která dva týdny dominovala v politických kombinacích o budoucí podobu československého mocenského a společenského systému. Jakmile se vedení politických stran dozvěděla 22. listopadu o Masarykově nezvratném rozhodnutí abdikovat, začalo silné pravicové křídlo agrární strany, opřené o agrární velkoburžoazii (Beran, Stoupal, Zadina, Vraný, Kahánek a další), navazovat kontakty se Stříbrného fašistickým Národním sjednocením, se živnostníky, slovenskými luďáky a dokonce s Henleinovou sudetoněmeckou stranou. Tak postupně vznikala a formoval se fašistický „prosincový blok“, který neusiloval jen o zmaření Benešovy prezidentské volby, ale o vyřazení všech tří socialistických stran z vlády, o uchvácení moci ve státě a o nastolení fašistické diktatury, která by provedla revizi zahraniční politiky příklonem k Berlínu, zahájila prezekuci dělnického hnutí a suspendovala všechna demokratická práva a svobody.¹⁵⁴ Proti tomuto nebezpečí se mobilizovaly už od konce listopadu nekomunistické socialistické síly, které dokonce začaly uvažovat o splynutí sociální demokracie a národních socialistů a o možnostech úderu proti „prosincovému bloku“ nejen ve směru protifašistickém, ale i socialistickém. Na shromáždění lidu, které obě strany společně uspořádaly 28. listopadu v pražské Lucerně za účasti 6000 osob, prohlásil předseda sociální demokracie Hampl:

„Síly demokratického socialismu nakonec smetou všechno, co chce vládnout proti duchu pracujícího lidu . . . Bez ohledu na zmatky doby musíme hájit občanské svobody a dělnická práva, národní jednotu, státní samostatnost a demokratickou republiku . . . Kapitalismus se přežil a musí ustoupit spravedlivějšímu uspořádání

poměrů v lidské společnosti... Vývoj událostí nás poučuje, že v lůně demokratického socialismu je třeba naprosté jednoty. Poměry nutí všechny pracující lid k obraně, jíž jsme povinni dát výraz seskupením demokratického socialismu.“ ¹⁵⁵

K fuzi obou stran sice nedošlo, ale jen pět dní po této manifestaci, 3. prosince, se vynořila myšlenka levicové, socialistické menšinové vlády za účasti české a německé sociální demokracie, národních socialistů a lidovců, v níž by 80 procent rezortů obsadili socialisté a která by byla rozšířena vznikem dvou nových ministerstev (zbrojního průmyslu a propagandy) a rozdělením ministerstva obchodu a průmyslu ve dva samostatné rezorty, aby kabinet mohl mít 20 členů. Kombinovalo se s osmi českými sociálními demokraty (Tymeš, Markovič, Bechyně, Dérer, Nečas, Meissner, Macek, Laušman), s dvěma německými (Czech, Taub), s šesti národními socialisty (Ripka, Stránský, Zenkl, Franke, Hrušovský, Zemínová) a se čtyřmi lidovci v čele se Šrámkem. Ripka měl převzít ministerstvo zahraničí, Nečas vnitro, Bechyně národní obranu, Stránský spravedlnost, Macek finance, Dérer školství, Meissner sociální péči a Zenkl propagandu. Sledovalo se i výrazné omlazení kabinetu — Ripkovi bylo čtyřicet, Laušmanovi dokonce dvaatřicet. Zatímco o náměstcích předsedy vlády nebylo pochybnosti (Nečas, Zenkl, Czech), vysoce problematická byla volba osoby ministerského předsedy. Jeho funkci mohl sotva převzít národní socialista jako představitel strany prezidentského kandidáta, zřekli se jí i sociální demokraté, aby zbytečně nevyvolali dojem převzetí moci socialismem, které by mělo nepříznivý ohlas v cizině, a tak bylo vedení vlády nabídnuto lidovci Šrámkovi, který byl silně popuzen drzou troufalostí agrární pravice a ochotně se úkolu ujal. Vznikla tak paradoxní konstelace: lidovec měl být předsedou vlády, v níž by seděli jen tři ministři jeho strany, a to právě ukazuje, že koalice socialistů s lidovci byla pouhým vývěsním štítem ke ztlumení drtivé socialistické převahy ve vládě, zejména když se z proponovaných ministrů sociálně demokratických a národně socialistických po třech hlásilo k levici svých stran. ¹⁵⁶

V sociálně demokratickém tisku se těsně po 3. prosinci, dni vzniku alternativy socialistické menšinové vlády, objevila řada zřetelných náznaků i otevřených formulací, které prokazují, jak

aktuální a reálná tato alternativa byla. Mluvílo se jasně o „tvorění nových politických bloků, o soustředění a sjednocení politických stran, o nových politických útvarech a seskupeních“, vytyčovala se možnost „fuse levicových stran v kterékoli formě, zejména též za účasti německých sociálních demokratů a za parlamentní podpory socialistického bloku komunisty a v alianci s lidovou stranou“ a sociální demokracie se „nijak neskrývala, že by pozdravila vytvoření jednotného socialistického bloku, který by se mohl stát jádrem socialistické menšinové vlády“. ¹⁵⁷ Zvláště výrazně se vyslovil 5. prosince kandidát na ministerské křeslo v plánované vládě Tymeš:

„Sociální demokracie nijak nepopírá, že si upřímně přeje sjednocení všech socialistických sil v akční jednotu, schopnou převzít vládní zodpovědnost, za předpokladu spoluúčasti strany lidové a konstruktivního postoje komunistů k novému bloku... není důvodu, proč by se socialistické strany nemohly stát rozhodující silou v tomto státě, kdyby se jim podařilo najít potřebnou podporu jinde. Kdyby se všechny tyto strany shodly na společném, obecném programu hospodářském a sociálním, reformujícím kapitalistický systém, byl by to už v našich poměrech obrovský pokrok... S komunisty zatím socialistické strany nemohou společně postupovat. Rozpory mezi socialisty a komunisty jsou stále ještě dosud značné (zdůraznil autor). Jiná věc by ovšem byla, kdyby KSČ projevila ochotu neklást překážky socialistickému vládnímu bloku a nehlasovat proti němu... Demokratický režim upevníme, když se včas bude zasahovat do hospodářských problémů a když ty se budou transformovat v socialistickém duchu.“ ¹⁵⁸

O den později prohlásil sociálně demokratický ministr Meissner v parlamentě, že „prosincový blok“ se chce „vypořádat s marxisty, přičemž pod pojmem marxistů se rozumí socialisté všeho druhu“, a že „mířic na socialismus, má na mysli dělnictvo a jeho politickou mocenskou pozici“, a otevřeně narýsoval perspektivu protisystémového socialistického vývoje: „Oproti liberalistickému podnikání stavíme požadavek plánovaného hospodářství... Když se u nás jen dotknete otázky soukromého vlastnictví výrobních prostředků, setkáte se s výrazem strachu, co vše by mohlo být s provedením této myšlenky spjato.“ ¹⁵⁹ Daleko nejvýrazněji a nejcelistvěji formuloval celou otázku

9. prosince orgán Dělnické akademie:

„Republikou otřásá tak těžká vnitropolitická krise, jakou jsme nezažili od jejího vzniku. Demokracie je v nebezpečí tak akutním, že se nám ještě před pár týdny o něm ani nesnilo. Právce agrární strany se spojila s luďáky, živnostníky, fašistickým Národním sjednocením i s fašisty podle jména a dokonce s henleinovci, a vytvořila s nimi otevřený fašistický blok, který usiluje o vyloučení všech tří socialistických stran z vlády a o uchvácení moci ve státě fašistickou koalici. . . Stojíme před rozhodným osudovým bojem o záchranu demokracie. Z této situace vyplývá jediný možný závěr: Apelujeme naléhavě na vedení naší strany, ano, zapřísaháme je, aby se okamžitě dohodlo s oběma dalšími vládními socialistickými stranami na vytvoření socialistické menšinové vlády. . . Odmítáme sice i nadále rozhodně komunistické pojetí lidové fronty, ale považujeme za reálné, že při dnešní situaci ve vedení KSČ komunisté mohli zaručit socialistické menšinové vládě podporu v parlamentě. Necht' vedení všech tří socialistických stran neváhá pokusit se o dorozumění s nimi. Socialistická vláda by ostatně nemusela zůstat menšinová. Apelujeme na vedení všech tří socialistických stran i strany lidové, aby ihned po vytvoření vlády. . . rozpustily sudetoněmeckou stranu i Gajdovy fašisty a zajistily si tak parlamentní většinu. Socialistická vláda musí také zlomit moc finančního a bankovního kapitálu — nejsilnější opory fašismu — a zestátněním velkobank, uhlobaronů a těžkého, zvláště zbrojního průmyslu otevřít cestu k přebudování měšťanské demokracie v demokracii socialistickou. Pryč s fašismem! Pryč s kapitalismem! Ať žije demokracie! Ať žije socialismus! Za socialistickou vládu a její většinu!“ 160

V tomto projevu jsou jako nikde jinde v kostce shrnuty všechny problémy, před nimiž stála levicová vláda před svým nástupem k moci i po něm: přeměna menšinové vlády ve většinovou rozpuštěním Henleinovy strany a národní obce fašistické; socializační opatření této vlády v náporu na kapitalistický systém první republiky; zajištění parlamentní podpory KSČ pro tuto vládu. Podle původního konceptu měla menšinová levicová vláda zajistit jen Benešovu volbu prezidentem republiky a hned po ní podat demisi. Ale jak v prvních deseti dnech prosince vystupovala její alternativa ještě reálněji, převládlo mezi jejími

potencionálními členy přesvědčení, že by si měla ještě před prezidentskou volbou zajistit v parlamentě většinu rozpuštěním henleinovců a Gajdových fašistů, takže by pak mohla vládnout celá léta, pokud by měla zajištěnu parlamentní podporu komunistů, a s tímto programem pak vskutku šel socialisticko-lidovecký blok do zápasu za konstituování svého kabinetu.¹⁶¹ Lze snadno odhadnout, co všechno by znamenala taková většinová levicová vláda pro vývoj příštích kritických let, a nabízí se otázka, zda by vůbec 21. a 30. září 1938 došlo ke kapitulaci, kdyby v té době byla u moci. Problém druhý: potencionální členové levicové vlády si dobře uvědomovali a mohli denně sledovat, že velký bankovní a finanční kapitál, vedený Živnobankou a Agrární bankou, figuruje jako rozhodující inspirativní síla v pozadí „prosincového bloku“ a určuje jeho protidemokratický a protisociální program, a byli proto odhodláni k zestátnění všech bank nad 100 zaměstnanců stejně jako k zestátnění důlních a ocelářských koncernů, protože cítili, jak i průmyslový kapitál tvoří nezbytnou oporu a základnu nástupu fašismu k moci.

Problém nejtěžší představovalo získání komunistů, aniž by byli zastoupeni ve vládě. Citovaný projev Tymešův prokazuje, že socialistický blok si hned po 3. prosinci uvědomoval, že bez komunistické podpory v parlamentě zůstane celý plán chimérou (s ní měl blok 43,5% hlasů). Předpoklady pro spolupráci se z počátku vytvářely negativně: ve své parlamentní řeči 6. prosince požadoval Šverma vystoupení socialistických stran z vlády, aby se realizovala mimoparlamentární antifašistická lidová fronta, a nepochopil, že takový postup by jen nahrál pravici a umožnil jí vytvořit ryze pravicovou, fašistoidní vládu, která by revidovala zahraniční politiku a odbourala všechna dělnická práva.¹⁶² Během několika dní ale vedení KSČ tuto pozici revidovalo, nikoli bez tlaku sociálně demokratického tisku a bez iniciativy vůdčích členů socialistického bloku. „Tusar také vládl nějaký čas bez plné většiny a uměl si pomoci dohodou s některou opoziční stranou“, poukazoval výmluvně Stivín, a o několik dní později nabádalo Právo lidu komunisty k obratu kvazinabídkou vládní spoluúčasti: „Kdyby komunisté byli provedli ten obrat ve své taktice, který učinili z rozkazu Moskvy teprve

letos na podzim, už loni . . . mohlo se dnes jednat o jejich vstup do vlády.“ ¹⁶³ Když tento komentář šel do rotačky, proběhlo už jednání mezi Nečasem, Bechyněm, Laušmanem a Ripkou na jedné straně a Slánským, Švermou, Sinkulem a Synkem na straně druhé, které se konalo 8. a 9. prosince a v němž komunisté za závazek svých partnerů k socializačním a hospodářským zásahům přislíbili nové vládě buď přímou parlamentní podporu nebo aspoň zdržení se hlasování tam, kde by jim návrhy a požadavky vlády nekonvenovaly. ¹⁶⁴ V důsledku toho také vystoupil Zápotocký 12. prosince v parlamentě s prohlášením Klubu poslanců KSČ, kde uvedl: „Došlo-li by k utvoření vlády, která by chtěla vystoupit proti nejreakčnějším nepřátelům lidu, pak jsme ochotni podporovat tuto vládu ve všech činech, které by byly namířeny proti fašismu a kapitalismu.“ ¹⁶⁵ A Šverma téhož 12. prosince depešoval do Moskvy Gottwaldovi: „Není vyloučena menšinová vláda bez agrárníků. V tom případě ohlásíme, že jsme ochotni vládu při prosazení našich požadavků podporovat.“ ¹⁶⁶ A přední sociálně demokratický novinář dosvědčuje den po prezidentské volbě, že „komunisté se připojili jako partner k nejširší jednotné frontě, jaké se kdy účastnili mimosovětští komunisté“ a že „učinili další výrazný krok doprava, na cestě k vývoji v opoziční socialistickou stranu“. ¹⁶⁷

Bohužel komunisté v rozhodující fázi boje o levicovou vládu své závazky porušili a svou vlastní politiku torpedovali — ke škodě boje proti fašismu i protisystémové reformy kapitalistického systému v socialistickém směru. 10. prosince vyvrcholilo napětí ve vnitropolitické krizi, socialisticko-lidovecký blok se rozhodl k úderu a požadoval kategoricky předání moci. Tento krok ukazoval „prosincovému bloku“, že v zemi se dá hladce vládnout bez agrárníků. Plán menšinové vlády se socialistickou převahou mimořádně ohrožoval fašistický blok v samé jeho podstatě ¹⁶⁸ tím spíše, že taková vláda měla možnost mobilizovat masy proti jeho plánům, jak tomu ostatně nasvědčoval silný pohyb ve společnosti, zejména mezi dělnictvem a mládeží, proti fašistickému bloku a pro socialistickou vládu. ¹⁶⁹ Aby uvolnil cestu Šrámkově vládě, agrární premiér Hodža, podrážděný řádním agrární pravice, namířeným i proti němu osobně, podal 11. prosince demisi, kterou ale Masaryk v naprostém ne-

pochopení situace 12. prosince nepřijal a menšinové vládě tak cestu zablokoval. Zřejmě k tomu nedošlo bez iniciativy Beneše samotného, který se socialistické alternativy obával jak pro očekávaný nepříznivý ohlas ve fašistickém zahraničí, ale i v Anglii, tak proto, že šlo o vládní seskupení v Československu zcela netradiční, s jakým u nás neměl nikdo zkušenosti. Nadto se Beneš obával silné agrární strany v opozici, kolem níž by se rychle seskupil celý pravicový blok (dohromady 46,5% mandátů), víc než agrární strany (včetně její pravice) ve vládě; domníval se, že je lépe mít tuto pravici pod kontrolou ve vládě a vázat jí její vládní účastí ruce a že je lépe, aby pravice a tím spíše fašismus byly rozštěpeny na křídlo vládní a opoziční. Ale přehlédl evidentně, že s agrární pravicí ve vládě má stále víc svázané ruce on sám a že neutralizace progresivního vývoje, jaký slibovala Šrámkova vláda, podvazuje stabilizaci státu v nadcházejících kritických letech, která nemohl nepředvídat.

Ale přesto nebylo ještě všechno ztraceno. V den Masarykova odmítnutí Hodžovy demise se psalo o tom, že
„v poslední chvíli vystoupila reálná alternativa, aby vláda odstoupila a svěřila provedení choulostivého úkolu přechodné vládě parlamentní, jíž by stál v čele některý dosud málo exponovaný politik. V této souvislosti se objevilo jméno dnešního ministra unifikací Šrámka a kalkuluje se s tím, že by stál v čele menšinové vlády, jejíž složení by bylo převážně socialistické a v níž by byli zastoupeni vedle strany lidové čeští i němečtí sociální demokraté a národní socialisté.“ 170

Řada náznaků nasvědčuje, že utvoření levicové vlády bylo reálné a aktuální ještě po osudném gestu Masarykově.¹⁷¹ A ještě 16. prosince večer, 36 hodin před prezidentskou volbou, apeloval nejlevicovější sociálně demokratický ministr, Nečas, v přísně důvěrné schůzi představenstva sociální demokracie vášnivě na vedení své strany:

„Zapřísahám vedení strany, aby se Československá sociálně demokratická strana dělnická ještě dnes v noci dohodla s národními socialisty, našimi německými soudruhy, s lidovci a komunisty a aby byla neprodleně utvořena menšinová socialistická vláda, v níž by sociální demokracie česká a německá měly polovinu rezortů. Tato vláda nesmí přestat na zajištění Benešovy volby, ale

musí se zformovat jako antifašistický levicový blok a musí okamžitě rozpustit Henleinovu stranu i Gajdovy fašisty, nejen proto, aby si zajistila většinu v parlamentě, ale především proto, že se musíme zbavit nejfašističtějších stran, z nichž nacistická iredenta usiluje o samo bytí republiky! Musíme za každou cenu odrazit fašistický útok na demokracii, rozdrtit fašistické spiknutí a zabránit, aby se uchopilo moci!“ ¹⁷²

Benešova dohoda s Hlinkou 17. prosince v poledne, která rozpoltila „prosincový blok“ a donutila i agrární pravici, aby zatroubila k ústupu, učinila ovšem Šrámkovu vládu přebytečnou — Beneš ji už ke svému volebnímu vítězství nepotřeboval. Nicméně naléhání Ripky, Benešova člověka a jeho důvěrníka, na Beneše 17. prosince k večeru naznačovalo relativní šance úspěchu levicové vlády i po volbě, protože by podle Ripkovy argumentace zajistila nejen silnou protifašistickou frontu, ale i zlomení moci velkého kapitálu, který nemohl Beneše ani cítit. ¹⁷³ Ale už bylo pozdě, protože KSČ 15. prosince, den po Masarykově abdikaci, se od společné socialistické fronty distancovala a zbavila ji své slíbené podpory návratem k nereálnému a přímo sebevražednému požadavku mimoparlamentní a mimovládní protifašistické lidové fronty. ¹⁷⁴ A dogmaticky protibenešovské a protisocialistické prohlášení ÚV KSČ ze 17. prosince už projevovalo naprostou nesmiřitelnost k údajným „chybám“ koaliční levice: jak by se bylo mohlo při takovém vulgárním tónu dosáhnout dohody o komunistické parlamentní podpoře menšinové socialistické vlády? Jestliže tento postup KSČ, bez jejíž opory neměla levicová vláda šanci, Novák právem odsoudil jako „projev trestuhodného sektářství, schopného uspokojit jen beznadějně avanturisty“, ¹⁷⁵ nebyl důvod toho jen v tom, že komunistické nabídky spolupráce byly i v tak kritické situaci příliš stereotypní, neaktivní a nepružné a že kladly podmínky místo návrhů k diskusi o společné platformě, protože tehdejší komunistická úroveň byla nezralá, bez formátu a bez hlubšího pohledu. KSČ byla především postavena před realitu zformování levicového bloku, jakou komunisté ve svém dogmatismu vůbec nepředpokládali — před možnost počítat před vznikem lidové fronty a bez ní s konstelací, která by ochromila nejreakčnější složky tehdejšího politického spektra bez vlády lidové

fronty, bez níž si ale komunisté v zajetí Kominterny nedovedli levicový blok vůbec představit. Byli prostě zaskočení vývojem a nedovedli se mu přizpůsobit. To sice neznamená, že vysoce perspektivní možnost nové vládní konstelace v Československu nezastihla i ty socialisty, kteří se na ní měli podílet, ve stavu, v němž na tuto alternativu nebyli jako celek připraveni myšlenkově ani psychologicky. Ale hlavní vinu na neuskutečnění této alternativy nesla přece jen KSČ, která ovšem den po Benešově volbě přesunovala všechnu zodpovědnost troufale na bedra socialistů.¹⁷⁶ A tak třeba jen přijmout oprávněný závěr sociálně demokratického tisku, že

*„je proto velká škoda, že dokud k tomu byla před volbou příležitost, nedovedli komunisté učinit ten poslední krok k tomuto vývoji (tj. doprava, I.P.), spojit se se socialistickým blokem a umožnit menšinovou socialistickou vládu a že tak zmařili ojedinělou příležitost k naprostému rozbití českého fašismu, k překonání kapitalistického systému a k nastoupení socialistické cesty v politickém systému republiky.“*¹⁷⁷

Benešova prezidentská volba 18. prosince 1935 přinesla sice drtivou porážku fašistického „prosincového bloku“ a jeho pokusu o uchopení moci. Ale zároveň byla zmařena příležitost k progresivnímu překročení dosavadních forem československé demokracie cestou protisystémové reformy, zůstaly nevyužity možnosti, které situace v prosinci 1935 nabízela: nejen možnosti socialistického vývoje, které byly na dosah ruky, ale i možnosti k prohloubení a modernizaci dosavadní demokracie a k jejímu protifašistickému uzpůsobení na bázi reformního demokratického socialismu.

Pokud budeme abstrahovat od relativně epizodické sice, ale velmi významné alternativy levicové vlády v prosinci 1935, projevovalo se jinak reformní hnutí za první republiky zase jednou v první řadě v kultuře a mezi jejími politicky angažovanými osobnostmi. Ale v této oblasti znehodnocovala intenzitu a kapacitu reformního hnutí antitéze mezi masarykovskou generací bojující a poválečnou generací konzervujících, jak ji vymezil Václav Černý na antagonismu mezi Šaldou a Čapkem: „Střetly se tu dvě velmi různé generace: pokolení gründerů, splnivší starý sen . . . založením státu“ a „generace druhá, které spadl dar

svobody do klína, která se sklání k daru, laská se s ním, vidí jen jej, třese se o něj... Dva různé životní pocity, dvě rozličné životně kulturní metodiky..., antagonismus dvou generací.“¹⁷⁸ Politické ustrojení oné druhé, mladší generace a její apologeticky nekritická státotvornost vnášely proto do českého života příliš silnou idealizaci meziválečné společnosti a zužovaly tím rozměr reformního hnutí politicky i sociálně, i když představitelé této generace na jeho pozici plně stáli. Politicky formuloval funkci reformního hnutí patrně nejvýrazněji a nejvzráleji příznačně myslitel, který vzešel z oné první generace bojující, aby ji spojoval s generací druhou, totiž F.X. Šalda svou „teorií středu“, formovanou v polemikách o individualismus a kolektivismus v kultuře:

*„Nedám si namluvit, že politika středu vede k bankrotu, k vysílení, ke kompromisnictví. Rozumí-li se jí správně, je politika středu neutuchající pozornost a práce na sobě i na druhých, je nejintenzivnější a opravdu tvořivá spolupráce s časem a vývojem jeho... Střed, to je i soustředění své osobnosti do tvůrčího ohniště. Postav se tam, kde je střed světa; a postav se tam s takovou vahou své osoby, až se tam přenesete skutečné těžiště světa. Tedy jen věrnost svému nejlepšímu já. Stát se tím, kým jsi.“*¹⁷⁹

To je myšlenka, která má masarykovskou jiskru, žhavý náboj, ruku vzpříženou k plnému uchopení přítomnosti, obzíravý výhled k perspektivám zítřka. A patrně je to myšlenkově vůbec nejsilnější a nejprůkopnější formulace reformního hnutí za první republiky, která překonává svým předjímavým rozběhem reformní kréda minulá i budoucí a přece ani trochu nevykazuje linii prostřednosti a „zlaté střední cesty“.

Jinak Karel Čapek, vedoucí reprezentant té druhé generace a zároveň autor, který v literární projekci promyslel reformní hnutí v letech 1918–1938 nejsoustavněji a nejtypičtěji. Především svým vzepjatým humanismem intelektuálním i společenským, který svedl Václava Černého ke křivdícímu výměru Čapka jako „demokrata kusého“ a jeho nazírání jako „krutě výmluvného rozlišení úkolů mravních a sociálních“.¹⁸⁰ Ale právě Čapkovo převádění sociální otázky do sféry individuálních vztahů morálních a psychických, jímž Černý svůj tvrdý soud zdůvodňoval, vedlo o čtvrt století později Ivana Klímu k přes-

nějšímu zjištění, že Čapek byl i sociálně „ve svém demokratismu snad méně deklarativní, ale zato daleko důslednější než avantgardisté“ (tj. marxisté, I.P.).¹⁸¹ Čapkovo proslulé krédo z podzimu 1924, proč není komunistou, které mu vyneslo kaceřování celého jeho díla i tvůrčí bytosti stalinismem, poukazuje svou platností den ode dne na vyšší oprávněnost hodnocení marxistického spisovatele a nepochopení velkého kritika: Čapkův odpor k noetickým generalizacím mu diktoval tehdy zjištění, že „bída není instituce nebo třída, nýbrž neštěstí a neštěstí ukládá člověku úkol morální, nikoli sociální... *Nekřičíš pro útlak tisíců, nýbrž pro útlak jednoho každého.*“¹⁸² Proto byl přesvědčen, že komunismus není schopen odstranit bídu, neboť sociální otázka se nedá řešit revolucí, již „se svět nestane rájem“, proto ze své sociální kritiky odmítl vyvozovat závěry třídní, ale zdůrazňoval jiné motivy soudobé společenské krize, kterou dovedl postihnout velmi ostře — momenty morální, psychické, citové, intelektuální.

I když je silně zproblematizoval svým základním záměrem o harmonizaci světa i tam, kde se harmonizovat nedal, postoupil svým morálním a psychologickým výkladem sociálního systému, s nímž nesouhlasil a který chtěl reformovat, k oné mnohoznačnosti a mnohotvárnosti života a světa, k oné schopnosti proti absolutizaci jediného stanoviska vidět svět, život, člověka vždy z několika pólů, úhlů, v několika polohách — tedy k nazíráním a hodnotícím kategoriím, které pohledu revolučních socialistů nutně unikaly. Jeho příkré věty o „špatné organizaci dnešního společenského řádu“ a o „potřebě změnit zgruntu ten dnešní řád“,¹⁸³ jeho zjištění, že „dnešní řád výroby a trhu, práce a peněz je dalek toho, aby byl ovládán rozumem a účelností“,¹⁸⁴ jeho odpor k řešení hospodářské krize, kterou považoval za „následek rozkladu kapitalistického liberalismu“, „politiku vedenou kapitálem“, jeho nepřátelské zaujetí proti „směru, který vždy jen prohluboval a zostřoval sociální protivy“¹⁸⁵ a dokonce jeho naděje v „zspolečnění výrobních prostředků a omezení soukromého vlastnictví, v organizaci výroby a spotřeby, v konec kapitalismu“¹⁸⁶ — to jsou odsudky, které hledí tímž směrem a tvrdě pranýřují tytéž sociální jevy jako hlasatelé sociální a socialistické revoluce. Tyto formulace vysloveně pro-

tikapitalistické a kvazisocialistické Čapek ještě konkretizoval zodpovědností kapitalismu a buržoazie za nezaměstnanost, když žádal „na čemkoliv raději ve státě šetřit, čehokoliv raději si odepřít, jen aby se rychle, naléhavě začala odstraňovat tahle největší hanba lidstva, ta rána nejjitřivější: zkáza nevinných skrze bídu“. 187 A vzepjal se k prudkému odsudku kapitalismu v komentáři důlní katastrofy v duchovském revíru, při níž zahynulo 140 horníků a v níž viděl „lidskou oběť na oltáři soukromého podnikání a uhlobaronských zisků“ a vytýkal, že na bezpečnost práce nebylo „vynaloženo tolik subtilního důvtipu a vynalézavosti jako ... na bezpečnost bankovních tresorů.“ 188

Vyhraněně protikapitalistické sociální cítění vedlo také Čapka k pochopení protikladu mezi buržoazií a socialismem. Jeho kritika buržoazie vyznívá krajně příkře:

„Mně se buržoazie — zvláště ta naše — nechce líbit. Mám instinktivně nerad její náhledy a stanoviska, její kulturní indolenci, její duševní typus; nemohu dobře nalézt, co by na ní krom několika lidí bylo k hájení nebo šetření. Nebýt s ní, nebýt jeden z ní, to opravdu není kumšt ani zásluha; stačí podívat se na její ideály, záliby a sympatie, aby toho měl člověk jak náleží plné zuby.“ 189

Jestliže v tak drastickém zatracení buržoazie (které, mimochodem, jasně prokazuje, jak zcestné je zařazování Čapka do buržoazních řad jak stalinistickými marxisty, tak jejich protivníky) Čapek zasahoval spíše její životní styl a její myšlenkovou úroveň, nesmí to svádět k dojmu, že svou kritiku nepropracoval sociálně a že nehledal proti buržoazii cestu k socialismu. V podtextu jeho kritiky je odpor k sociálnímu habitu a cílům buržoazie jako nosné síly kapitalismu cítit zcela zřetelně a Čapek sám vyvodil ze své kritiky až deklarativní přiznání k socialismu, i když jakkoli nedůsledné, a dal najevo, že jeho výhrady k socialismu jsou spíše jakoby taktické povahy:

„V tom konfliktu našeho věku je na jedné straně kapitalism a buržoazie, na druhé socialism; přes nejružnější denominace na obou stranách jsou jen ty dvě fronty, a není poctivě možno být uprostřed mezi nimi nebo jednou nohou v té a druhou v oné. Jsi buď tady nebo jsi tam. Jsi pravý nebo jsi levý. ... Ale obávám se, že jsem špatný socialista; chybí mi totiž docela schopnost myslet hospo-

dářsky... Kdybych se rozkrájel, neumím se dívat na běh světa jako na proces hospodářský... Ale pokud se týče té doktriny a taktiky, shoduji se se socialismem — nebo řekněme rovnou: s komunismem — ve většině jeho ideálů; ale nemohu se s naším komunismem — nebo přesněji řečeno: s jeho dnešním a dočasným stavem srovnat ve většině jeho metody.“ ¹⁹⁰

Přes svůj výrazný příklon k socialismu v jeho podstatě a v jeho ideálech, relativizovaný jen odporem ke komunistickým (nikoli socialistickým!) metodám, přes svou zřetelnou volbu mezi kapitalismem a socialismem — jaké zklamání pro stoupence představy o Čapkově antisocialismu! — rozpoznával Čapek v sociálních problémech a v sociální krizi jiný smysl než stoupeneci socialistické revoluce a hledal proto také jinde jejich řešení. Viděl-li Čapkův humanismus v sociálním vykořisťování, v nepřijatelnosti kapitalismu a v sociální krizi na prvním místě etickou deformaci a přímo negaci lidství a zneužití techniky kapitalismem proti jeho „obyčejnému člověku“, nemohl přirozeně spatřovat východisko v sociální revoluci proti systému, ale v jeho sociální reformě: to je zřejmé už z jeho věty z roku 1935 „Budeme ještě dlouho, pomalu a s obtížemi hledat metody, jak přeorganisovat hospodářský život“, ¹⁹¹ i z jeho konkrétního plánu všestranné, důsledné a účinné sociální reformy, jak ji podává 1932 na pouhé stovce řádků. ¹⁹² Přitom ale Čapek nenechává na pochybách, proti komu má tato reforma směřovat, jestliže se pracoval i k rozpoznání podílu kapitalismu na fašistické agresivitě: ve *Válce s mloky* (1936) klade na prahu světové katastrofy otázku „Víš, kdo ještě teď dodává Mlokům traskaviny, ... víš, kdo půjčuje Mlokům peníze, víš, kdo financuje tenhle Konec Světa, tu celou novou Potopu?“, a odpovídá na ni „Vím. všechny továrny. Všechny banky.“ ¹⁹³

Alternativa reformy a revoluce, alternativa shawovského zdokonalení světa zdokonaleným člověkem nebo rozbití světa jako předpokladu jeho lepší podoby znepokojovala Čapka od počátku do konce jeho tvůrčí aktivity, jak to přímo symptomaticky vyjadřuje rozpětí mezi jeho prvním a posledním dramatem, mezi *RUR* (1920) a *Matkou* (1938). V prvním díle staví proti Dominovi, který svým utopickým ideálem o změně světa, vyžadující sto let, jen přivodí jeho úplnou zkázu, Alquista, jenž

věří, že „je správnější položit jednu cihlu než kreslit příliš velké plány“, a jenž nikoli náhodou jako jediný přežije světovou katastrofu. V poslední hře ještě výrazněji píše Čapek v rozmluvě Matky s Kornelem a Petrem: „Co vy víte, co je pořádek! — Dát věci tam, kde byly. — Dát věci tam, kde mají být. — Ba ne. Dát věci tam, kde je jim dobře.“¹⁹⁴ Proč se Čapek rozhoduje pro Alquista proti Dominovi, pro Matku proti jejím zfanatizovaným synům, pro postup dát věci ani ne tak tam, „kde mají být“, ale především tam, „kde je jim dobře“, tedy pro reformu plnou, uvědomělou, cílevědomou, není třeba snad zvlášť dovozovat. Ani on nebyl ovšem nevystaven kolísavým pochybnostem a výkyvům, jak ozřejmuje jeho otázka „Byla to revoluce?“ v jubilejním zamyšlení nad 28. říjnem:

„Byl to docela řádný a historický převrat; ale byla to také revoluce? Slovo revoluce má pro nás jiný odstín než slovo převrat... Revoluce zasahá jaksi hlouběji do života... Revoluci je nejvíc cítit v lidu. Byl 28. říjen také revolucí? Byl, ale jen drobátko a jen přechodně... Byla tu, byla v nás, byla ve vzduchu, ležela před námi na dosah ruky. Zůstala jen náladou, byla prožita jen v citovém rozechvění; za dva, za tři dny se rozumný národ vrátil k denní práci a všedním starostem... Měli bychom si připomenout i ten skromný a jenom naznačený kousek revolučnosti, ... která přesto zůstává něčím v naší politické tradici: něčím, před čím se lze občas zastydět, něčím, čeho se lze občas ptát o radu.“¹⁹⁵

Jakýsi posmutnělý, neuchopitelný stesk je cítit z této kolize myslitele, který se vždy a všude stavěl za reformu, stesk nad promarněnou možností a příležitostí s nástinem obdivu k revolučnímu patosu, s postřehem studu před odklonem od revoluce v situaci pro ni nejzpůsobilejší, s určením revolučního článku v české politické tradici a hlavně patrně s lítostí, že se sám pro revoluci rozhodnout a reformní polohu opustit nemůže. Nedlouho potom vystupuje jeho hlas pro reformu, pro reformní hnutí jasně z jeho úvahy nad tristní evropskou situací už po nástupu nacismu:

„Nemáme práva myslet, že lidstvo bude i za tisíc let tak pitomé a primitivní, aby své konflikty vyřizovalo stále jako psi na ulici. Jednou se dojde k metodám méně animálním; proč by s nimi Evropa nezačala už teď? Nevěřit v takovou možnost znamená být

*přesvědčen o konečné impotenci lidského ducha, který... nestačí na to, aby spravoval a reguloval lidskou společnost — sociálně i politicky.“*¹⁹⁶

Napsal-li Čapek, který se 1934 tak vyhraněně vyslovil pro reformní postup i ve světovém měřítku s evolučním optimismem, jehož nezdar pociťujeme v současnosti, ještě půlčtvrtého měsíce před Mnichovem, že „proti násilí se bojuje rukama a zbraní, ale proti nepravdě a nepravu, proti fanatismu a demagogii slovem a svědomím“, ¹⁹⁷ vlastně jen obměňoval větu, jež se čte za situace zdaleka ne tak kritické v jeho komentáři poslední Masarykovy prezidentské volby: „My Češi a Slováci. Ostrůvek uprostřed Evropy. Nebo snad Boží bojovníci, opevnění spíš svou vírou než mocí. Není to poprvé v dějinách, kdy jsme se takto uzavřeli hradbou své víry proti všem.“ ¹⁹⁸ A ještě těsně po Mnichovu, za podmínek nejtragičtějších a nejkatastrofálnějších, přesvědčen o krátkodechosti zmrzačení státu, jemuž dával všechno až do dřeně své bytosti, a o příchodu celé série konfliktů a katastrof, zahájené Mnichovem, přesně předvídal: „V dohledu měsíců nebo let — to je jistota — se bude muset přestavět celá Evropa... , neboť celá Evropa se pohnula ve svých mravních i mocenských základech; nestačí ji podchycovat, nebude-li přestavěna.“ ¹⁹⁹ Ne tedy rozvrácení nebo zrevolucionizování Evropy (a tím i českého světa), ale její přestavba, tedy reforma, je posledním slovem humanisty v našem vývoji z největších, jako je obsahem jeho komplexního politického myšlení během celé první republiky.

Mnichov a především 15. březen 1939 kupodivu historickou tradici českého reformního hnutí neuzavírají, jakkoli se zdá paradoxní, ne-li absurdní jen pomyslit na pojem „reformní“ uprostřed zápasu na život a na smrt za záchranu lidstva i národa — zápasu, který vyžadoval ozbrojený odpor. V ovzduší masového teroru a brutálního potlačení každého svéprávného myšlenkového projevu, tím spíše politického myšlení to ovšem nebylo a nemohlo být domácí hnutí odporu, které by o reformě jakéhokoli typu jen uvažovalo, i když nekomunistická rezistence zejména roku 1943 reformní alternativy poválečné sociálně politické struktury připouštěla a zčásti i plánovala, jak uslyšíme. V londýnské emigraci, klidnější už svým životním prostředím, nezasaženým bezprostředním prožitkem protektorátní reality, uvažoval ale Beneš už počátkem roku 1942 o poválečném „přerodu, přeměně a přebudování demokracie“, která se „bude muset plně reformovat“ ve směru sociálním a hospodářským, a v obavě z občanských válek a sociálních revolucí po zhroucení nacismu spekuloval o

„vhodnosti a volbě prostředků, jak získat nápravu. Je to možno provést jedním rázem sociální revolucí; je však možno také jíti postupně, vývojově a empiricky, bez katastrof a násilností, dohodou a spoluprací. Jsem pro tuto druhou cestu — jsem pro ni dnes bezvýhradně a více než kdy jindy... Jako demokrat chci vyčerpát všechny cesty smírné, všechny prostředky dohody, všechny prostředky spolupráce... Nevadí mi, když ten či onen politik to bude kvalifikovat jako zachraňování nějakého starého režimu nebo když jiný bude dávat některým praktickým dalekosáhlým opatřením, ze změn takových plynoucím a vývojově nutným, jména velmi radikální... Demokracie poválečné se musí podstatně reformovat... ve smyslu socialisačním, ale právě reformovat, nikoli nadekretovat revolucí a diktaturou... Velikým argumentem pro povolný a každému příslušnému národu a státu vlastní postup je nepopíratelný fakt, že každý stát a národ je v jiném stupni hospodářského a sociálního vývoje, v jiných geografických, politických, mravních a kulturních poměrech.“ ²⁰⁰

V únoru 1942, kdy Beneš tento reformní program formuloval

— rok před Stalingradem, kdy nacistické armády stály na Kavkaze a na Volze, sovětský ústup se ještě nezastavil a bylo reálné počítat s dřívějším postupem anglo-amerických armád do střední Evropy — nebyl Benešův odhad ještě iluzorní a nerealistický. Jedním z centrálních stimulů tohoto programu byla Benešova dávná obava ze sociální revoluce v důsledku sovětského vstupu do války (sdílel ji už léta před Mnichovem), jak ji typicky vyjádřil už v poselství domů v lednu 1939: „Vítězství západu je jediná eventualita, jež by umožnila Evropu zase sociálně zkon-solidovat a zabránit buď úplnému chaosu nebo přímo bolševictví.“²⁰¹ Veřejně zdůrazňoval Beneš reformní alternativu poválečného řešení společenské struktury ve svých londýnských rozhlasových projevech 21. prosince 1943, 23. prosince 1944 a 17. února 1945 a v řečech ve Státní radě — poradním sboru exilové vlády, nahrazujícím parlament — 12. listopadu 1942, 3. února 1944 a 23. února 1945. V nich požadoval, aby „reformní vývoj poválečného programu hospodářského a sociálního šel naší vlastní cestou, cestou československou“ a varoval národ, aby na cestě „k našemu novému, politicky a sociálně přebudovanému domu neupadl v nepořádek a chaos.“²⁰² V důvěrných plánech trval na reformním řešení poválečné domácí konstelace v diskuzích se svými úzkými spolupracovníky ještě na podzim 1943, krátce před moskevskou smlouvou,²⁰³ a už po jejím podpisu, v druhé polovině prosince 1943, v týdenním jednání s pětičlennou delegací moskevské emigrační garnitury KSČ držel se reformního řešení tvrději a srazil se s gottwaldovskými vyhraněně revolučními a antireformními plány daleko ostřeji než sám přiznává ve svých memoárech.²⁰⁴

Nejpozději od podzimu 1943 — tedy v osmi z deseti uvedených projevů — porušoval však Beneš premisu každé realistické politiky, kterou se sám až do konce zaklínal jako vůdčím principem svého politického rozhodování, že „gouverner c'est prévoir“, že politika je uměním předvídat: po sovětském ofenzivním nástupu na východní frontě od jara 1943 a po teheránské konferenci koncem toho roku rýsovala se perspektiva vojenského a mocenského postupu Sovětů do střední Evropy tak silně, že Benešova víra v udržení poválečné reformní linie diskvalifikuje jeho politické myšlení jako krajně iluzionistické a nereálné;

snad se jednou aspoň prokáže, že na své celospolečensky škodlivé iluzi setrval také proto, aby si před svými politickými stoupenci a spolupracovníky zachoval tvář.

Z nich Jaroslav Stránský, politik, který se až do Mnichova hlásil k socialistické, byť nemarxistické levici, začal ve svých londýnských rozhlasových projevech rozvíjet a zdůvodňovat poválečné reformní řešení daleko dříve než Beneš, už od podzimu 1940, dokud byl ještě relativně čas, a svým desetidílným cyklem v lednu až květnu 1941 varoval před sovětským systémem a před plány jemu poplatného československého komunistického hnutí. V negativním i pozitivním rozměru i v dalších projevech vysoké politické vyspělosti ukazoval na tragické důsledky revoluce a na únosnost jediné reformy, i když se plně shodoval s Benešem v nevyhnutelnosti pronikavých sociálně ekonomických změn po válce:

„Masaryk stejně jako Havlíček a Palacký neměl v revolucích zalíbení pražádné. On to byl, kdo u nás popularisoval Havlíčkovu přesvědčení, že všechen pokrok ve světě bez násilí se děje, a Palackého poznání, že kdykoli jsme vítězili, dalo se to vždycky převahou duchovní a mravní. V politické praxi byl pro opozici tvořivou, nikoli bořivou. Protivila se mu politika, která doufala v katastrofy a toužila po nich... My nic neslevíme z havlíčkovské a masarykovské víry, že jenom revoluce v hlavách a srdcích má účinky trvalé... Havlíčkův a Masarykův národ si musí přát, aby bylo jinak, neboť nečeká mnoho od revoluce branné a všechno právě od té havlíčkovské a masarykovské revoluce v hlavách a srdcích. V těch druhých revolucích je strašně mnoho povyku a strašně málo se jimi pořídí... Když se úkoly příliš obtížné řeší příliš lehce, ukáže se zpravidla, že řešení nic nerozřešilo. Taková násilná řešení, jimiž se nic neřeší, jsou právě kletbou diktatur a imperií... Demokracie se tedy ptá, zda by se společenské a výrobní řády nezdokonalily spolehlivěji obecnou dohodou nebo usnesením většiny, jakmile by jen lidé nahlédli, co je opravdu špatné a co by mohlo být lepší. Dokud to nenahlédnou, nebude se jim lepší vůbec zdát lepší a budou mít pocit, že ten, kdo je reformuje, je deformuje a znásilňuje. Bída se neoddisputuje. Ale také se neodiktuje a vůbec neodpolitisuje. Bída se překoná jen tvořivou prací a její organizací... Sebepronikavější změna ústavy a zákonů po

sebekrutějším prolévání krve se zpravidla ukáže převratem velice neúčinným... Svět, jaký se jeví v právních rádech, i těch nejstarších, je růžový ideál u srovnání s některými revolučními a porevolučními zkušenostmi... Také otázka vhodného politického zřízení je část otázky sociální. Revoluce nastane zpravidla, když lidé v čele veřejného života myslí a pracují o veřejných věcech pomaleji než zástupy, kterých se tyto věci dotýkají. Ale revoluce jest událost, která mine, stav, který po ní zůstane, zase není dokonalý a trvalý, a zase musí býti nějakým politickým zřízením určeno, kdo a jak jej bude měnit, zda bude dovoleno o jeho potřebných změnách veřejně uvažovat a jednat, slovem, zda revoluci vystřídá diktatura nebo demokracie... I sociální pacifisté mohou stát o revoluce, ale budou vždy s Havlíčkem a Masarykem víc očekávat od revoluce v hlavách a srdcích, kdežto sociální militaristé horlí pro barikády, i když se sami někdy na ně raději dívají hodně zdaleka... Zkaženost, která se nápravě brání, je zlá, ale zkaženost těch, kteří měli vždycky nápravy plná ústa, ale nikdy o ni ve skutečnosti nedbali, je horší. Varujme se teď každého, komu reakce nebo revoluce je pouhou příležitostí politických obchodníků.“²⁰⁵ (zdůraznil-I.P.)

Nalézáme-li myšlenky tohoto typu ve Stránského projevech v letech 1942 a 1943, mohlo by to naznačovat, že nepropadal Benešovým iluzím v době, kdy ten se jim ještě oddával a kdy už byly v rozporu s objektivním vývojem. Ale i jinak, nevykazovala Stránského konkrétní, názorná, až emocionální dikce a argumentace vyšší způsobilost zasáhnout myšlení domácího řadového posluchače než příliš obecné a studené formulace Benešovy? (A nenastiňuje Stránského námi podtržená myšlenka z léta 1941 svým způsobem předjímání vývoje, jímž skutečně prošla česká společnost o dvacet, pětadvacet let později v situaci, jakou válečný exilový komentátor nemohl ani předvídat?) Ani v domácím odboji nechyběly ale v řadách nekomunistického hnutí odporu velmi výrazné náběhy k řešení poválečné struktury české společnosti a politiky jednoznačně reformním postupem. Především hnutí „Petiční výbor Věrní zůstaneme“ (PVVZ), jedna ze tří ústředních organizací nekomunistického odboje, jejíž vznik sahá až do předmnichovské krize mezi květnem a zářím 1938 a která vyrostla z dříve už uvedené Skupiny Dělnic-

ké akademie, vyslovovalo se v celé sérii svých vzkazů do Paříže a do Londýna od počátku roku 1940 pro poválečné uplatnění levicového, socializačního a socialistického, ale plně reformního hnutí — do jisté míry pod tlakem silného podílu intelektuálů ve složení PVVZ. A jednoznačně reformní povahu zjišťujeme v programu PVVZ (jediném nekomunistickém socialistickém programu odboje) z jara 1941, který byl přijat i Obranou národa a Politickým ústředím jako společný program nekomunistického odboje a vyrostl v nejvýznamnější programový dokument celého domácího odboje let 1939-1942.²⁰⁶ Na výrazně reformní program PVVZ přímo navazuje reformní program poválečné přestavby společnosti, k němuž v únoru až dubnu 1942 dospěl „Národní revoluční výbor inteligence“ ve složení Vladislav Vančura, František Halas, Bedřich Václavek a Václav Černý (komunističtí „hrdinové“ Ivan Olbracht, S.K. Neumann, Marie Pujmanová, Marie Majerová, Jarmila Glazarová, Bohumil Mathesius a Mirko Očadlík účast, k níž byli přizváni, ze strachu odmítli). Vysoce pozoruhodné je, že tato následná organizace PVVZ, rozbitého na podzim 1941 Gestapem, formulovala program reformní, ačkoli byla ze tří čtvrtin složena z komunistických intelektuálů.²⁰⁷ Další navázání na reformní program PVVZ nalézáme v letech 1943-1944 v představách revoluční ilegální organizace českých spisovatelů, v níž vůdčím způsobem figuroval Václav Černý a která v červnu 1943 apelovala přes Ženevu na Beneše ve smyslu systematického sledování reformního hnutí, přizpůsobeného poválečným poměrům, a naléhala na vypracování jeho konkrétního systematického programu.²⁰⁸

Poválečná vnitropolitická konfigurace, v níž dominovala koalice londýnské a moskevské emigrace na úkor představitelů domácího odboje, ovšem neutralizovala, ano eliminovala ony osobnosti a skupiny, které za nacistické okupace zastávaly reformní program, z aktivního politického života. Londýnská exilová garnitura nadto těžce zklamala, protože nepřinesla do osvobozeného Československa ani náznak propracovaného a promyšleného reformního programu. Nejvyzrálejší skupinu reformně uzpůsobených politiků, kteří by byli mohli vytvářet reformní protiváhu proti široké, komunisty manipulované ra-

dikální náladě, jako byl třeba Stránský nebo Ripka, diskvalifikovala jejich příslušnost nikoli k sociální demokracii jako ke straně už tradičně sociálně a socialisticky reformní, ale ke straně, vydávané za pravicovou; a diskvalifikoval ji ovšem i tlak sovětského vlivu. Jestliže chyběly reformnímu hnutí osobnosti, chyběl mu především konkrétně artikulovaný program, který by plnil funkci protiváhy demagogickému sice, ale svou konkrétností a přesností přitažlivému programu KSČ — tedy revoluce. Benešovo varování z podzimu 1947, že „v určitých chvílích národní historie pokusy o násilnou revoluci mohou znamenat ten nejhorší pokus o skutečnou reakci“ a že „pomalý postup může být někdy revolučnější než nerozumný nátlak a násilí“, ²⁰⁹ přišlo pozdě, zůstalo osamoceno a nepovšimnuto; Peroutkovy výmluvné úvodníky v Lidovkách a jeho přesvědčivé rozborů v Dnešku nestačily vyvážit pochybné improvizace a shnilé kompromisy reformních sil, jaké místy až trapně dosvědčují Drtinovy paměti. A tak, zatímco léta 1848-1914 zaznamenávají nejvyšší a nejvyspělejší vzepjetí českého reformního hnutí, mezi květnem 1945 a únorem 1948 postihujeme v rozmezí víc než sto dvaceti let nejhlubší pokles a sestup reformního hnutí v české společnosti, nad nějž reformní hnutí let 1962-1969 vysoko vyrůstá i ve svých nejnedůslednějších aspektech a ve svém nejnepromyšlenějším postupu.

ZÁVĚR

Bilance českého reformního myšlení a hnutí je rozporná a nevyvážená. Ne snad proto, že v obou svých kulminačních fázích — ve 14.-15. a v 19.-20. století — vždy probíhalo v souvztáhnosti i v konfrontaci a konfliktu s revolucí, kterou připravovalo i překonávalo, s níž se střetávalo i vyrovnávalo, která je narušovala i zatlačovala. Naopak, ta kontradiční polarita mezi revolucí a reformou, která je jedním z nejsilnějších rozpětí dvou protisil v českém vývoji, reformní hnutí spíše obohacovala a vyvrábala zkušenostmi, které mu ten antagonismus přinášel. Také ne proto, že by se reformní hnutí nemohlo vykázat osobnostmi, které určovaly a utvářely vývojový rytmus: Štítný, Hus, Chelčický, Palacký, Havlíček, Rieger, Neruda, Čech, Masaryk, Beneš, Šalda, Čapek — to je celá plejáda silných individualit reformního hnutí, která daleko převažuje nad Žižky, Želivskými a Friči nejen počtem, ale i kvalitativně. Daleko spíš asi proto, že vývojová křivka reformního hnutí nebyla vždy ujasněná a důsledná, byla lomená, nebyla bez výkyvů a zvratů, nedovedla se dost úspěšně prosadit v politické akci, nedovedla se včas a přesně orientovat v nepřehledných křížovatkách složitých krizových situací, nedovedla zabránit katastrofám, jež nebyly jen porážkami reformního hnutí, ale celé národní společnosti (1848-1849, 1867, 1871, 1878, 1938, 1948, 1968-1969), nedovedla proti tlakům, jimž byla vystavována, vyhrotit nejširší vrstvy společnosti a strhnout je za sebou, nedovedla přinést trvalá řešení zejména tehdy, kdy se otázka reformy systému přesunuje z politické sféry do oblasti sociální a ekonomické, nedokázala se vždy vyhnout iluzím a dokonce ani rozpoznat je.

Takový kritický pohled zachycuje ale jen jednu stránku mince a nesmí svádět k znehodnocování reformního hnutí nebo k pochybnostem o jeho únosnosti; spíš jen z historické perspektivy naznačit, čeho by se reformní hnutí současné i budoucí mělo vystříhat, co by mělo vyloučit a co přijmout. Malý národ musí stále znovu hledat a nalézat smysl svého trvání a bytí obnovovanou autoreflexí, sebepoznáváním, cestou k vlastní identitě, jež teprve dovoluje řazení do širších relací a proporcí. Takové hledání smyslu národní existence se dá až na několik

výjimek postihnout právě a jen v reformním hnutí, jež vymezilo už dávno elementární principy politického přístupu k objektivní společenské realitě daných systémů, principy, v nichž se setkávaly všechny realistické proudy českého myšlení a v nichž byli zajedno představitelé různorodých, i protichůdných usměrnění. Jedině reformnímu hnutí se nedá upřít soustavné úsilí o vyvracení schémat, dogmat, mýtů, legend, stereotypů, tabu a dalších iracionálních kategorií i výsada nepropadat jim.

Nepatří snad k úkolu historikovu, aby se pokoušel dovést svůj pohled až do posledního stadia v historii českého reformního hnutí, které je dnes už sice také minulostí, ale ještě příliš živou a neztvárnitelnou — to bude spíš funkcí politologa. Činí-li tak autor přece aspoň náznakově, pak proto, aby podepřel specifikum reformního hnutí v jeho historické kontinuitě: zjištění, že třikrát za jedno století byla dlouhodobě nosnou silou reformy kultura, nikoli politika — v druhé polovině 19. století tři, v první polovině 20. století dvě desetiletí. To je fenomén, který odkazuje na dva zásadní aspekty, typické pro naše prostředí: že novodobá česká politika vyrostla z kultury a s ní se konstantně prolínala a že kultura suplovala funkci politiky v každé situaci, v níž politika nemohla plnit svou autonomní funkci.²¹⁰ Už proto se hlásí česká politika svými reprezentativními osobnostmi a proudy k reformnímu hnutí — Palacký, Havlíček, Masaryk třeba byli nejdřív osobnostmi kulturními, pak politickými a nikdy nepřestali být obojím. Pak je logické, přímo historicky logické, že poslední vzepětí českého reformního hnutí před dvaceti lety vychází z kultury, z umění, z intelektuálního života — a ovšem z jejich promyšlení problémů mimokulturních; ne nadarmo bylo Pražské jaro definováno jako „intelektuální revoluce“.

Důraz, jež klade marxistický historik čtyři roky před Pražským jarem na etickou a společenskou odpovědnost vědy jako ukazatele, a jeho poukaz na zákonitost porevolučních „deformací“ aplikacemi na Robespiera Romaina Rollanda²¹¹, není jediným doznáním historicky, společensky, myšlenkově, morálně nutného přechodu od revoluce k reformě. V červnu 1967 odvolává se Karel Kosík na reformátora Husa a jeho „jednotu rozumu a svědomí“ a vyjadřuje humanistickou podmíněnost

reformy slovy, že „ztratit rozum a svědomí znamená ztratit základ svého lidství“. A z téže tribuny spisovatelského sjezdu prohlašuje Pavel Kohout, že „revoluci začínají zbraně, ale o jejím bytí a nebytí, o její morální oprávněnosti a životaschopnosti se rozhoduje výhradně na bitevním poli srdcí a mozků“, a vyslovuje se tak implicitně pro onu havlíčkovskou revoluci hlav a srdcí, tedy pro reformu. Týž den vyjadřuje Milan Kundera předpoklad každého pozitivně ustrojeného reformního hnutí přesným výměrem, že *„velká politika je ta, jež nadřazuje epochální zájmy nad momentální zájmy“*, a projevuje tak mimořádně vyspělé pochopení pro historickou stimulaci konfrontace revoluce a reformy i pro zdůvodnění reformního postupu a odklonu od revoluce, ale i pro historickou determinaci krizových zlomů reformního hnutí:

„Čechové střídali v dějinách údobí bdění s údobím spánku, některé podstatné vývojové fáze evropského ducha promeškali. . . [Nacistická okupace a stalinismus], to byla tragédie, která hrozila odsunout český národ znovu a definitivně na kulturní periferii Evropy. . . Budoucnost sjednocujícího se světa bude nemilosrdně a zcela oprávněně požadovat účty z ospravedlnění existence, kterou jsme si před 150 lety zvolili, a bude se ptát, proč jsme si ji zvolili. . . Existuje železná kontinuita evropského myšlení trvajících přes všechny myšlenkové revoluce. . . Vandal, to je pyšná omezenost, která se domnívá, že k jejím nezadatelným právům patří přetvářet svět ke svému obrazu a protože svět je především to nesmírně mnohé, co ji přesahuje, upravuje si tedy svět ke svému obrazu tím, že ho ničí.“ 212

A ještě půdruhého roku po sovětské okupaci upozorňuje jiný marxistický historik, že „nejpodstatnější je vnitřní vědomí soudržnosti národní, duch a myšlenka spojující lid, masy s duchovní elitou národa“ a že „tato vnitřní jednota lidu a inteligence, jejímž inspiračním zdrojem je všechny stranické přehrady pronikající ideál harmonie individuálního morálního svědomí a občanské aktivity politické, je hnací motor energie společenské.“ 213 (zdůraznil I.P.)

Několik ryze ukázkových projevů z let 1964-1970 dokládá, tuším, dost zřejmě podíl historické interpretace na reformním hnutí po roce 1956-1962 a naznačuje až příliš jasně odpověď na

naši úvodní otázku: zda a do jaké míry onu volbu reformní alternativy v náporu proti totalitnímu systému spoluurčovalo historické vědomí společnosti a do jaké míry ona volba odpovídá předchozímu historickému vývoji. Historik, který ve výkladu politického vývoje neabsolutizuje kritéria své disciplíny a nezavírá oči před jinými silami, jež do historické kontinuity nezapadají, není přirozeně tak naivní, aby nepřipouštěl ve vymezení vzniku a růstu reformního přístupu k dekompozici systému i silné momenty ahistorické nebo antihistorické. Rekonstrukce pronikavé převahy reformní linie v tradici českého politického myšlení i jednání nenechává ale, tuším, na pochybách o přímé vazbě československého reformního experimentu na silnou kontinuitu českého reformního hnutí a o historickém kořenu a východisku demokratizačního procesu roku 1968 jako jeho genetické i nosné síly nikoli jediné, ale jedné z ústředních. Zda tato vazba, kterou postihuje např. politologická studie Kusínova a zejména velká syntéza reformního hnutí z pera prominentního západního bohemisty,²¹⁴ byla vědomá a záměrná, jak by dosvědčovaly třeba výrazné otázky a výzvy Kunderovy, nebo povědomá, je naprosto irelevantní. Podíl historické determinace nebude ochoten uznat jen ten, komu unikl přesun protisystémového hnutí a myšlení z oblasti sociální, v níž bylo jeho těžiště od roku 1918, do sféry eminentně politické po roce 1956-1960; dá se tedy znázornit historický obsah protisystémového reformního hnutí schématem A — B — A, v němž se orientace reformního myšlení vrací po čtyřiceti letech náporu na sociální systém ke svému původnímu cíli proti systému politickému.

Proč ale vykazuje český vývoj už téměř 150 let takový důraz na reformu systémů, proč v české společnosti převládá reformní řešení nad revoluční variantou? A je reformní myšlení zakotveno už v samé struktuře české společnosti, v jejím typu, stylu, v jejích vývojových podmínkách? Co jsme k tomu řekli už v první části naší úvahy, zdaleka nestačí. K obecně platnému vysvětlení přispívá snad Pekařova odpověď na otázku, „proč to byly právě duchovní vlny idealistického posvěcení, jež tak mocně, nepochybně mocněji než všechna jiná období a mnohem hlouběji a pronikavěji než u jiných národů . . . zasáhly do našeho osudu . . . Soudím, že naše společnost národní chopila se tak horoucně

nových podnětů a možností, jež přinášely proudy, o nichž mluvíme, především proto, že jejich výzvy, jejich víry, jejich ducha potřebovala ve své duchovní dispozici, potřebovala ke svému životu, vzrůstu, obraně i útoku.“²¹⁵ Vývojově daná, specifická duchovní dispozice české společnosti — v tom bude zřejmě nejspíš asi dobově obměňovaný, ale stabilní příklon našeho odporu proti systémům k reformnímu řešení. A to nám dovoluje ještě dnes a právě dnes věřit se Šaldou v aktuální platnost a účinnost reformního hnutí, jak ji demonstroval na postavě Rousseauově: „Třeba mnohé otázky formuluješ si jinak nežli Rousseau a řešíš je jinak než on, cíl tvůj jest stejný jako byl cíl jeho. Touha Rousseauova jako touha naše jde za celým člověkem, za obrodou... V těchto místech zdvihá ještě hrud' naši mohutnou vlnou, v těchto chvílích jeho velikosti bije naše srdce v souzvuku se srdcem jeho, jako by neležela mezi nimi propast věků.“²¹⁶ Jistě jedno z nejsilnějších vyznání v etickou a duchovní, ale i politickou nosnost reformního myšlení a hnutí, konfese, která nám ukládá neopouštět přínosnou půdu reformy — přínosnou i po všech prohrách.

U Masaryka se čte jako variace na goethovskou „exakte Phantasie“ nádherná partie, která výrazně poukazuje k reformnímu uzpůsobení naší politiky: „Co je politika, pravá politika jiného než vědomé formování lidí, než utváření a komponování skutečného života? Politika má v sobě prvek poesie; má v sobě tolik poesie, kolik je v ní tvoření. Methoda musí být naprosto věčná, rozumová, realistická, ale cíl, celek, koncepce — to je ta věčná báseň.“²¹⁷ Uzavírá-li se pokus o historii českého reformního myšlení a hnutí právě touto myšlenkou, je v tom záměr nebo aspoň symbol; racionální vědecký pohled, ať historikův či politologův, by si asi neměl troufat odhadovat poezii v politice, nemá-li být vystaven výtce, že mytizuje (i když ovšem postižení a zhodnocení aktérů společenského vývoje se neobejde bez sondy do jejich psychických motivů a emocionálních nálad). Ale mohl-li to učinit filozof, sociolog a realistický reformní politik, budiž i autorovi dovoleno přiznat se, že ono reformní hnutí, které sám prožil a na němž se sám podílel — Pražské jaro —, bylo pro něj přes všechny omyly a iluze nejúchvatnější poezií jeho života. Nebo, abych nebyl tak subjektivní, řečeno slovy

amerického pozorovatele: „Prožijete-li jednou takové nádherné jaro a kus léta, které přijde po něm, máte proč žít a zač zemřít, i když v srpnu přijde krutá, nelítostná zima. V temných dobách, jež pak následují, porovnáváte a z rozdílu vás mrazí. Ale nemůžete už litovat, protože jste přece jen prožili těch pár krásných měsíců.

A nemůžete ani zapomenout.

Nebo se spokojit s něčím menším.“ 218

POZNÁMKY

- ¹ *T.G. Masaryk*, Naše nynější krise, Praha 1948, 242; *týž*, Úvod k „České politice“, sv. 1, Praha 1906 (in: Masarykova práce, Praha 1930, 148)
- ² *K. Čapek*, Hovory s TGM, Praha 1936, 134, 285, 293
- ³ *J. Pekař*, Smysl českých dějin, Praha 1929, 18-19
- ⁴ *K. Čapek*, Kam směřuje vývoj, Přítomnost 5.1.1938
- ⁵ *V. Černý*, Boje a směry socialistické kultury, Praha 1947, 29
- ⁶ *F. Graus*, Současná krize našeho historického vědomí, Čs. časopis historický, XVI (1968), 485-504
- ⁷ *F. Palacký*, Spisy drobné I, Praha 1898, 205-206
- ⁸ *T.G. Masaryk*, Časové směry a tužby, Naše doba II, č. 1, 10.10.1894, str. 31
- ⁹ *Týž*, K šestému červenci, tamtéž, 961, 965-967
- ¹⁰ *F. Jílek*, Studentské hnutí v revoluci 1848-1849, Sborník Národ. technického muzea, sv. 5, Praha 1968, 337-510
- ¹¹ *K. Havlíček*, Macaulay o revolucích, Slovan IV, 13.7.1850, str. 517 (in: Politické spisy K.H., III/1, Praha 1902, 158)
- ¹² Ještě o rok později dožadoval se Havlíček „vážit si anglického národu, nyní prvního a nejvzdělanějšího na světě, přiučovati se z jeho příkladu a přičiniti se o stejnou občanskou blaženost“ a na jaře 1851 zdůrazňoval, že „k ouplnému dovršení a pojištění reakce v Evropě nechybělo již nic než svržení liberálního ministerstva v Angličanech“, a očekával, že pokud se udrží u vesla Palmerston, „potud bude mnohá konstituce, po které by jinak ani zmínky již nebylo, žiti alespoň na papíře“ (Slovan 2.7.1851 8.3.1851)
- ¹³ Zvláště výrazně potvrzuje takové hodnocení *J. Neruda*, W.E. Gladstone, Humoristické listy 9.5.1880 (in: *J.N.*, Podobizny I, Praha 1951, č. 112, str. 231)
- ¹⁴ *J. Pekař*, Smysl českých dějin, Praha 1929, 10, 13, 21, 26, 55
- ¹⁵ *T.G. Masaryk*, Rusko a Evropa II, Praha 1921, 670-671
- ¹⁶ *Týž*, Otázka sociální II, Praha 1946, 242
- ¹⁷ *Týž*, Kult Rozumu a Nejvyšší bytosti, Naše doba I, (1894), 489. Totéž opakuje v Otázce sociální II, 302, v Rusku a Evropě II ,

- 451 a ve Světové revoluci, Praha 1925, 569, také v Hovorech, 182
- 18 *Prameny dějin českých* (vyd. *J. Goll*), sv. 5, Praha 1893, 219. O tom *F.M. Bartoš*, *Z politické literatury doby husitské*, *Sborník historický* 5 (1957), 21-70
- 19 *J. Pekař*, Smysl českých dějin l.c. 33; *týž*, *Žižka a jeho doba*, sv. III, in: *J. Pekař*, *Z duchovních dějin českých*, Praha 1941, 85-93
- 20 *T.G. Masaryk*, *Naše nynější krise*, Praha 1948, 333-344; *týž*, *Kult Rozumu a Nejvyšší bytosti*, *Naše doba* 1894, 494
- 21 *J. Neruda*, *Parisiana et Pragensia*, *Národní listy* 8.9.1870
- 22 *E. Beneš*, *Paměti II/1*, Praha 1947, 429
- 23 *K. Havlíček*, *Vysvětlení nynějších okolností II*, *Národní noviny* 30.3.1849 (in: *Politické spisy II/1*, 391)
- 24 *Týž*, *Naše nynější postavení*, *Slovan* 22.6.1850, sv. 6, str. 336; *týž*, *Uzavření revoluce*, *Slovan* 22.1.1851, sv. 3, str. 117 (*Politické spisy III/1*, 93 a 583-584)
- 25 *Týž*, *Revoluce I*, *Slovan* 30.1.1851, sv. 4, 147-148 (in: *Politické spisy III/2*, 594-595)
- 26 *Týž*, *Konec*, *Slovan* 14.8.1851, č. 58, str. 259 (*Spisy III/2*, 809)
- 27 *Týž*, *Revoluce I*, *Slovan* 30.1.1851, sv. 4, 148-149 (*Spisy III/1*, 595-596)
- 28 Palackého „Každodenníček“, záznamy ze 7.8., 31.8., 25.12.1819 a z 2.2., 16.3., 28.3. a 30.4.1820, in: *J.V. Nováček* (vyd.), *F. Palackého korespondence a zápisky I*, Praha 1898, 36-37, 45, 51-52, 66-67, 72, 74, 76
- 29 *M. Trapl*, *Vědecké základy Masarykovy politiky*, Brno 1947; *týž*, *Masarykův program*, Brno 1948
- 30 *T.G. Masaryk*, *Česká otázka*, Praha 1948, 210
- 31 *Týž*, *Světová revoluce*, 124 a *Rusko a Evropa II*, 659-660, 667, 669
- 32 *E. Beneš*, *Demokracie dnes a zítra*, Praha 1946, 28-30
- 33 *E. Winter*, *Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie*, Wien 1969, 254-257
- 34 *Záznam Palackého Každodenníčku z 31.8.1819*, in: *V.J. Nováček*, *F. Palackého korespondence a zápisky I*, l.c. 45

- 35 *F. Palacký*, Radhost III, Praha 1874, 275-276 (přetisk projevu na výroční schůzi výboru Českého musea a Matice České v prosinci 1838)
- 36 *Týž*, Úkoly a cesty naše, *Časopis Čes. musea* XVII/1, 1843, 21
- 37 Rkp. VII C 7, C 14, sign. VIII A 2, Knihovna Národního muzea Praha. O Palackého přednáškách zpravují vlastní záznaky Palackého z 15.2., 13. a 16.3. a 23.4.1843 (in: *Nováček*, Palackého korespondence a zápisky I, l.c. 231-234), dále *M. Červinková-Riegrová*, Vlastní životopis Palackého, Praha 1885, 33 a *F. Palacký*, Spisy drobné I, Praha 1898, 1-4
- 38 Rkp. VII A 9, Knihovna Národ. muzea Praha, otiskuje *A. Okáč*, Český sněm a vláda před březnem 1848, Praha 1947, příl. II, 325-356. O druhém memorandu: *F. Palacký*, Gedenblätter, Praha 1872, 140-143
- 39 Hr. J.M. Thun — hr. Fr. Thunovi, Žehušice 7.11.1844; hr. B. Deym — hr. V. Wurmbrandovi, Vídeň 9. a 13.11.1844, obojí otiskuje *Okáč*, Český sněm, l.c. příl. III, 357-360 a příl. IV, 361-363
- 40 Hr. Salm Metternichovi, Vídeň 26.10.1842, otiskuje *Okáč*, l.c. příl. V, 364-366; Metternich císaři, Vídeň 27.1.1844, č. 298/294, M.K.A. — HHSA, Österreichisches Staatsarchiv Vídeň (dále jen ÖSA)
- 40a *J. Klepl*, Průmyslová jednota a české úsilí před březnem 1848, in: *Sto let Jednoty pro povzbuzení průmyslu v Čechách*, Praha 1934, 106-148; *K. Stloukal*, F.L. Rieger a Průmyslová jednota, tamtéž, 149-171
- 41 *K. Havlíček*, Daniel O'Connell, Pražské noviny č. 44-48, 13.-27.6.1847 (Spisy I, 194-215, cit. místa 206-213)
- 42 F.L. Rieger Havlíčkovi, Řím 11.3.1848, in: *J. Heidler* (vyd.), Příspěvky k listáři F.L. Riegro I, Praha 1924, č. 103, str. 37
- 43 Otiskuje *J.M. Černý* (vyd.), *Boj za právo*, Praha 1893, 58-59
- 44 Otiskuje *Černý*, l.c. 101-104
- 45 Otiskuje *Černý*, l.c. 282-285
- 46 Otiskuje *J. Macůrek*, Výsledky Slovanského sjezdu, in: *Slovanský sjezd v Praze 1848*, Praha 1948, 82-84
- 47 *F. Palacký*, Radhost III, Praha 1874, 281

- 48 F.L. Čelakovský — Dr. Josefu Fričovi 26.6.1848, in: *F. Bílý* (vyd.), *Korespondence a zápisky F.L. Čelakovského III*, Praha 1912, č. 331, str. 604
- 49 „Osvědčení českých vlastencův“ z 30.6.1848, otiskuje Černý, l.c. 326-329
- 50 *J. Kalousek* (vyd.), *Řeči Dr. F.L. Riegra I*, Praha 1883, 34-39
- 51 Obě cit. prohlášení otiskuje Černý, l.c. 422-423 a 426-429
- 52 Černý, l.c. 441-447
- 53 *K. Havlíček*, *Říjnové bouře ve Vídni; Slované v revoluci vídeňské; O událostech vídeňských*, *Národní noviny* 11., 21. a 25.10.1848, *Spisy II/1*, 155, 169, 187
- 54 Otiskuje Černý, l.c. 474,488
- 55 Obě řeči otiskuje *Kalousek*, *Řeči F.L. Riegra I*, l.c. 105-133
- 56 Otiskuje Černý, l.c. 532-549 (bez znění 29 paragrafů základních práv, takže celý ústavní návrh má 30 stran — 474-488, 532-549)
- 57 *Tamtéž*, 620-623
- 58 *Rieger Havlíčkovi*, Paříž 12.12.1849, in: *J. Heidler*, *Příspěvky k listáři F.L. Riegra I*, č. 124, str. 73
- 59 *K. Havlíček*, *Revoluce II*, *Slovan* 8.2.1851; Něco o zákonném odporu, *Slovan* 10.8.1851 (*Spisy III/1*, 602 a *III/2*, 800-804)
- 60 Otiskuje Černý, l.c. 823-834
- 61 Např. *Národní listy* 16.5. a 7.-13.11.1861; *Čas* 2.11.1861; *Hlas* 4.7., 31.8. a 1.10.1862
- 62 *Zápisky M. Červinkové-Riegrové z června 1881*, in: *Heidler*, *Příspěvky k listáři F.L. Riegra II*, č. 370, str. 145
- 63 *V. Žáček*, *Ze styků české a německé revoluční emigrace v 19. století*, *Sborník Vys. školy pedagogické v Olomouci*, Praha 1954, 81
- 64 *Fričova dopisovatelská zpráva z Londýna ze 4.10.1864*, *Národní listy* 11.10.1864
- 65 *Fričův deníček, záznamy z 8. a 20.5., 2. a 7.9. a 7.12.1859*, XI, FA— Literární archiv Památníku národního písemnictví Praha (dále jen (LA PNP); policejní zpráva z Londýna z října 1859, F/8/2, P.P./1860, Státní ústřední archiv Praha (dále jen: SÚA)

- 66 Policejní zpráva z Londýna z 31.7.1862, č. 4661/B.M., příloha relace pražského policej. ředitele do Vídně z 28.9.1862, SÚA Praha
- 67 J.V. Frič bratru Václavovi do Prahy, Londýn 28.6.1862, příloha spisu č. 1340/P.P., SÚA Praha
- 68 Tyto a následující souvislosti analyzoval podrobně pisatel této studie v knižní monografii „Jan Neruda a české demokratické hnutí v letech šedesátých“, Praha 1963 (Rozpravy ČSAV)
- 69 Čech I (1861), Dodatek, 98
- 70 Sladkovský Fričovi, Praha 19.8.1864, FA — LA PNP Praha
- 71 Adolf Straka Fričovi, Londýn 16.10.1866; Julius Grégr Fričovi, Praha 26.10.1867, FA — LA PNP Praha
- 72 *J. Neruda*, Časové povzdechnutí, Národní listy 8.3.1866
- 73 J.V. Sládek Jaromíru Čelakovskému, San Antonio 4.5.1869, in: *J.V. Sládek*, Americké obrázky II, Praha 1914, 336
- 74 Pražské policej. ředitelství presidiu ministerstva vnitra 3.11.1870, č. 5039, P.P. 1870-1875, SÚA Praha
- 75 Frič Skrejšovskému, Berlín 9.12.1870, FA — LA PNP
- 76 Frič J. Schieblovi do Curychu, Berlín 8.10.1870, tamtéž
- 77 Pražské policej. ředitelství pražskému místodržiteli 27.9.1869, č. 5301/P.P. — 4449/P.M., PM 1860-1870, 8/1/15/29, SÚA Praha
- 78 Presidium ministerstva vnitra pražskému místodržiteli, Vídeň 22.5.1870 a pražský policej. ředitel témuž 30.5.1870, č. 2208/M.I. — 2112/P.M. a 2437/P.P., tamtéž
- 79 G. Švagrovský J.V. Fričovi, Praha 20.8.1870, FA — LA PNP
- 80 V. Frič J.V. Fričovi, Praha 1861, sine dato, tamtéž
- 81 *J. Neruda*, Turecká hymna, Národní listy 21.7.1867
- 82 Smetanovy politické zápisky z let 1868-1870, otiskuje Z. Nejedlý, Smetaniana I, Praha 1922, 150
- 83 *J. Malý*, Naše znovuzrození VI, Praha 1884, 125-126; *J. Purš*, K případu Karla Sabiny, Praha 1959, 25; Sabinova konfidentská zpráva z poč. července 1859 pražskému policej. ředitelství, č.3958/B.M., IBAM - HHSA, ŮSA Vídeň, kterou otiskuje *Purš*, l.c. příl. II, 55-58 (cit.místo str. 57)

- 84 *J. Purš*, Jan Neruda a „Bratři červeného praporu“, Čs. čas. historický 1962, 481
- 85 Neruda Fričovi, Praha 26.3.1860, FA 44 — LA PNP
- 86 J.V. Frič V. Fričovi, Paříž 7.11.1860, FA — LA PNP; *J.V. Frič*, O katastrofě májové, Ruch III (1881), 303; *týž*, Paměti IV, Praha 1891, 475
- 87 Záznam G. Pflagra-Moravského z 19.1.1859, otiskuje *K. Velemínský*, Z rukopisné pozůstalosti G. Pflagra-Moravského, Listy filologické XX (1903), 242
- 88 O tom podrobně *I. Pfaff*, J.E. Sojka a Jan Neruda, in: Česká literatura III (1955), 67-79
- 89 Sojka v Jasoni 20.11.1859, str. 89
- 90 Barák Fričovi, Praha 5.12.1859, FA — LA PNP. Druhá, s nejvyšší pravděpodobností Sojkova konfidentská zpráva v hlášení okresního policej. komisaře na Smíchově prezidiu praž. policej. ředitelství z 31.12.1859, č. 6459/P.P., PP 1858-1862, SÚA Praha
- 91 *J. Neruda*, Ukázka ze Sojkiády, Humoristické listy 1862, č. 49; *týž*, Pan J.E. Sojka, Hlas 6.9.1863; *J.E. Sojka*, Kusy žertovné z tobolky českého redaktora, Posel míru I, č. 2, 28.8.1862, 40-42
- 92 Jen jako na ukázkou odkazujeme na Rüfferovu konfidenskou zprávu pražskému policej. ředitelství z 21.11.1866, kart. 17, IBAM, HHSA — ÖSA Vídeň.
- 93 Kryptografické romány Sabinovy se pokusil rozebrat a určit jejich reálný podklad z osobních zážitků autorových *I. Pfaff*, Sabinův případ ve výkladu Maxe Broda, Čs. čas. historický 1965, 548-553
- 94 Pochybnosti o skutečné roli Fučíkově v tom směru vyložil nejpodrobněji a nejprůkazněji *V. Černý*, Pláč koruny české, Toronto 1977, 313, 321-331. Ještě dál jde nejnověji *J. Ruml*, který podává přesvědčivý srovnávací rozbor různých pramenů a vyvozuje z něj otázky, v nichž výrazně artikuluje podezření Fučíka a rozbíjí legendu o jeho „národním hrdinství“ (Proti legendám a mýtům — reportáž o Reportáži, Listy roč. 16, č. 2, duben 1986, 49-54).

- 95 Prezidium pražského místodržitelství prezidiu brněnského místodržitelství 4.10.1871, č. 18275 — 2683/71, fasc. 285, B 13, Státní archiv Brno
- 96 R. Grebeníčková, Doslov k Sabinovu románu Synové světla, Praha 1953, 481-489; K. Kosík, K některým otázkám národně osvobozenického boje českého lidu v 19. století, Nová mysl 1954, 170; též, Česká radikální demokracie, Praha 1958, 170, 224. Tehdejší Kosíkovy mylné formulace nemohou ovšem v nejmenším znehodnotit jeho vysoce progresivní pozici po roce 1960
- 97 Sabinova první konfidentská zpráva z poč. července 1859, otiskuje Purš, l.c. příl. II, 55-56
- 98 Otázku politické funkce a aktivity literatury do roku 1871, zčásti do let osmdesátých se první a dosud jediný pokusil rekonstruovat a analyzovat I. Pfaff, Jan Neruda a české demokratické hnutí v letech šedesátých, Praha 1963, zejm. str. 7-12, 52-56, 71-86. Rozsáhlá monografie S. Budína, Jan Neruda a jeho doba, Praha 1960, prokazuje naprosté nepochopení nebo vulgarizační pojetí problému a zůstává daleko za podáním Z. Šolleho, K počátkům dělnického hnutí v Praze, Čs. čas. historický 1957, 674 a d.
- 99 Prezidium praž. policejního ředitelství ministerstvu policie 5. a 25.9.1864, č. 4351/BM., IBAM, HHSA — ÖSA Vídeň
- 100 Praž. policej. ředitel Straub ministerstvu policie 4.11.1865, č. 2713/P.P., PP 1863-1870, SÚA Praha; J. Thon, V. Hálek v zrcadle rakouské policie, Slovesná věda III (1950), 214
- 101 Praž. policej. ředitel ministerstvu policie 20.11.1865, PP 1863-1870, R 3/37, SÚA Praha
- 102 Praž. policej. ředitelství prezidiu pražského místodržitelství 28.5.1867 a prezidiu ministerské rady 1.6.1867, č. 2816 a 2970/P.P., PM 1860-1870, 8/1/15/29; zahraniční ministr kancléř Beust místodržiteli Kellerspergovi, Vídeň 3.8.1867, č. 45/g.P. — PGT/1867, vše SÚA Praha; Neruda Gerbičovi do Záhřebu, Praha 20.7.1868, K 3, LA PNP; V. Burian, Nerudovy dopisy Franju Gerbičovi, Zvon 1925, 482, 497
- 103 Praž. policej. ředitel Straub prezidiu ministerské rady 7.7. 1867, č. 3245/P.P., PM 1860-1870, 8/1/15/29, SÚA

- 104 Týž predsedníctvu vlády a ríšskej kancelárii 23.7.1870, č. 3408/P.P., PP 1870-1875, N 2/29, SÚA
- 105 Týž prezidiu ministerstva zemské obrany a verejnej bezpečnosti 12.3.1869, č. 1216/P.P., PP 1863-1869, tamtéž
- 106 Neruda Juliu Grégrovi, Pešť 18.3.1869, T 90, LA PNP; pražské policej. ředitelství prezidiu ministerstva zem. obrany 26.3.1869, č. 1419/P.P., PP 1863-1869, tamtéž
- 107 *Národní listy* 16.5.1869; *A. Srb*, Politické dějiny národa českého od r. 1861, I, Praha 1899, 378
- 108 Praž. místodržitel gen. Koller policej. řediteli Straubovi 1.3.1869, č. 697/P.M. — 1040/P.P., policejní raporty ze 6.3. a 5.4.1869, č. 1040 a 1620/P.P., vše PP 1863-1869, P 8/26 — 8/15/1, SÚA
- 109 Policej. zpráva z 21.8.1869, č. 3920/P.P.; praž. policej. ředitelství prezidiu pražského místodržitelství 24.8.1869, č. 4035/P.P., oboje PP 1863-1869, SÚA
- 110 Sabinova konfidentská zpráva pražskému policej. ředitelství z 1.5.1868; prezidium praž. policej. ředitelství ministru Taafemu 8.5.1869, oboje č. 1763/P.P., PP 1863-1869, P/2/89, SÚA
- 111 Pražský policej. ředitel místodržiteli Kellespergrovi 24.5.1868, č. 2409/P.P. — 984/g.P., PP 1863-1869, SÚA
- 112 Sládek Jaromíru Čelakovskému, Chicago 14.9.1868, in: *J.V. Sládek*, Americké obrázky II, Praha 1914, 300
- 113 Sládek rodičům, Chicago 11.10.1868, in: *F. Strejček*, Americké intermezzo J.V. Sládka, Zvon 1913, 636
- 114 *J.V. Sládek*, Museum svobody, Národní listy 6.4.1870
- 115 Ruch, sv.II, Praha 1870, 32
- 116 Sládek Jar. Čelakovskému, Racine 16.1.1869, in: Americké obrázky II, l.c. 313-314
- 117 Zeyer Sládkovi, Paříž 23.2.1890, in: Sládek — Zeyer. Vzájemná korespondence, Praha 1957, č. 225, str. 197
- 118 Prezidium pražského policej. ředitelství kabinetu ministerstva zahraničí 27.12.1870, č. 5989 - 4102/B.M., IBAM, HHSA — ÖSA Vídeň

- 119 *F.X. Šalda*, Několik myšlenek na thema básník a politika, Šaldův Zápisník VI, prosinec 1933, přetištěno v *Šaldových* Studiích literárně historických a kritických, Praha 1937, 200
- 120 Neruda Fričovi, Praha 30.5.1866, FA 44 — LA PNP
- 121 *J. Neruda*, Knihy veršů: 3. Kniha veršů časových a příležitostných, Obrazy života 28.11.1859
- 122 Neruda Anně Holinové, Praha 26.6.1860, 90 B 4 b, LA PNP
- 123 *J. Neruda*, Štědrý den, Národní listy 24.12.1874
- 124 *L. Kochman* Arbesovi 28.1.1881; *V. Šnajdr* Arbesovi, Cleveland 1.12.1882, oboje 3 a D 19, LA PNP
- 125 Autor této studie neměl v exilu k dispozici originály knižních vydání Čechových básnických sbírek; všechny uvedené verše jsou proto citovány podle *Šaldy*, Několik myšlenek na thema básník a politika, l.c. 206-210
- 126 *F. Palacký*, Idea státu rakouského, část VIII., Národ 16.5.1865, knižně: *F.P.*, Radhost III, Praha 1872, 230
- 127 *J. Kalousek*, Řeči F.L. Riegra IV, Praha 1888, 240
- 128 *J. Barák*, Národ soudí!, Svoboda č. 8, 26.4.1868, 225-228
- 129 *Týž*, Vůle národa, Svoboda č. 19, 5.5.1869, 319-324; konfiskovaný leták téhož znění: č. 4731/P.P., PP 1863-1869, SÚA
- 130 *J.A. Helfert*, Denkschrift über meinen Aufenthalt in Prag und Maleč in den Tagen von 23. Juli bis 3. August 1870 ze 4.8.1870, otiskuje *H. Traub*, K pokusu Potockého o dohodu s Čechy, Časopis Matice Moravské 1922, příl. I, 234-247
- 131 *Zach Riegrovi* 27.8.1870; *Zápisky M. Červinkové-Riegrové* z 31.8.1870, Archiv Národního muzea Praha; praž. policej. ředitel prezidiu ministerstva vnitra 12.12.1870, č. 5699/P.P. — PP 1870-1875, SÚA
- 132 Podíl ruských intervencí objevil studiem ruských archivů *J. Papoušek*, Rusko a český boj státoprávní 1871, Český čas. historický 1928, podíl intervencí německých *I. Pfaff*, Tschechische Politik und die Reichsgründung, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1972, 492-515. Celistvě včetně francouzských zásahů viz *týž*, Europäische Diplomatie und die tschechische Frage 1871, Neue Zürcher Zeitung 17.10.1971, 51

- 133 *F. Palacký*, Doslov k Radhostu (1872), in: *Spisy drobné I*, Praha 1898, 358-359
- 134 *J. Neruda*, Za nás odpověděl prorok!, *Národní listy* 22.10.1871
- 135 Rieger manželce, Paříž 7.3.1877, in: *Heidler II*, l.c. č. 187, str. 79
- 136 Zápisky M. Červinkové-Riegrové, záznamy z 2.2.1884 a 25.5.1886, in: *Heidler II*, l.c. č. 517 a 639, str. 216 a 277-278
- 137 *T.G. Masaryk*, Aforismy o politických stranách, *Čas III* (1889), 23.2.1889, č. 9-10, zejm. str. 161
- 138 *K. Čapek*, *Hovory s TGM*, Praha 1936, 284
- 139 *T.G. Masaryk*, Česká otázka, Praha 1948, 218
- 140 Masaryk Prof. E. Albertovi, Praha 22. a 29.9., 20.11.1888, 24.3.1889 a 8.10.1890, 1 B 7, LA PNP
- 141 Masarykův parlamentní projev z 26.10.1891, in: *Čas V* (1891), 355-361
- 142 *T.G. Masaryk*, Naše nynější krise, Praha 1948, 27, 273, 381
- 143 Týž, Rusko a Evropa II, Praha 1921, 664-665
- 144 Týž, Úvod k 1. sv. „České politiky“, Praha 1906, in: *Masarykova práce*, Praha 1930, 150
- 145 *E. Beneš*, Světová válka a naše revoluce I, Praha 1928, 6-7
- 146 *T.G. Masaryk*, Světová revoluce, Praha 1925, 569
- 147 *E. Ludwig*, Duch a čin, Praha 1930, 239 (reprodukce rozhovoru s Masarykem)
- 148 „Prohlášení nezávislosti československého národa“ z 18.10.1918, nové autentické znění ze studia amerických archivů otiskuje *J.B. Kozák*, *T.G. Masaryk a vznik Washingtonské deklarace 1918*, Praha 1968, 67-71 (cit. místo str. 70)
- 149 *T.G. Masaryk*, Světová revoluce, 75, 77, 569-572
- 150 *E. Beneš*, Světová válka a naše revoluce II, Praha 1929, 550-552
- 151 *Tamtéž*, 549
- 152 Masarykovo parlamentní poselství z 28.10.1919, in: *Masarykova práce*, l.c. 333-334; *T.G. Masaryk*, Světová revoluce, 539
- 153 O této marxistické levicové opozici v sociální demokracii psali jako první a jediní *Z. Šíkl*, *K programovému úsilí sociální demokracie v třicátých letech*, *Odboj a revoluce V* (1967), č. 2,

Zprávy — příloha, 38-49 a *J. Kuklík*, Poznámky k činnosti Skupiny Dělnické akademie v druhé polovině třicátých let z hlediska geneze PVVZ, tamtéž, 50-68. Tyto příspěvky jsou ale pouhé první skizy, které se neopírají o soustavný rozbor projevů skupiny v Nové svobodě. Ten podává *I. Pfaff*, *Zur Strukturierung des tschechischen sozialistischen Antifaschismus 1933-1939*, rukopis 1987

- 154 O zárodcích, vzniku, formování, růstu a porážce „prosincového bloku“ a o jeho nebezpečí pro udržení demokracie pojednávají podrobně *A. Gajanová*, *Dvojí tvář*, Praha 1962 a *J. Novák*, *Promeškaná příležitost*, Příspěvky k dějinám KSČ VI (1966), 643-683
- 155 Hampl a Klofáč pro jednotu sil demokratického socialismu, *Právo lidu* (dále jen: PL) č. 278, 29.11.1935
- 156 *Novák*, l.c. 645-646. Předseda národně socialistické strany Klofáč prohlásil 16.12.1935, že se jednalo o to, aby předsedou vlády byl sociální demokrat Bechyně, který ale svou kandidaturu označil za „nepolitickou“ (*M. Leták*, *V osidlech zrady*, Praha 1965, 175). Také předseda agrární strany Beran v lednu 1936 uvedl výše naznačené taktické zřetele jako důvod, proč předsedou menšinové socialistické vlády neměl být ani sociální demokrat ani národní socialista (*R. Beran*, *Pro silný stát*, pro zajištění půdy a její lid, Praha 1936, 42)
- 157 Pověsti a kombinace, *Ranní noviny* č. 280, 4.12.1935
- 158 *F. Tymeš*, *Nové přeskupování*, tamtéž č. 281, 5.12.1935
- 159 Rozvaha zvítězí nad fantasiemi, PL č. 285, 7.12.1935
- 160 *J. Fischer* — *V. Patzak*, *Za socialistickou menšinovou vládu!*, *Nová svoboda* roč. 12, č. 42, 9.12.1935, 487-488. Tato výzva musela být koncipována nejpozději 7. prosince. O možnosti, že by „se socialistické strany samy ujaly iniciativy k utvoření vlády“, uvažovala Skupina Dělnické akademie poprvé už v létě 1933 (*J. Fischer*, *Před rozhodnutím zákonodárců*, tamtéž roč. 10, č. 26, 2.6.1933, 303)
- 161 *Gajanová*, l.c. 162; *Novák*, l.c. 646
- 162 *J. Stivín*, *Pojďme za Švermou!*, PL č. 287, 10.12.1935; *Gajanová*, l.c. 170
- 163 Na koho nařikají? Komunisté a nebezpečí pravicové vlády, *Večerník PL* č. 287, 10.12.1935

- 164 Fond Nečas, 1935, 10/4 — 8/5, AÚD KSČ Praha
- 165 Rudé právo č. 290, 13.12.1935; *Novák*, l.c. 650. Tento postup naznačuje v zárodcích už Slánského zpráva Gottwaldovi do Moskvy z 3.12.1935 (AÚD KSČ, f. 20; *Novák*, l.c. 670)
- 166 *Novák*, l.c. 655
- 167 *J. Martínek*, Zdravíme nového kapitána!, Večerník PL č. 295 19.12.1935. O tři dny později uznal jiný sociálně demokratický novinář, že „komunisté mění svou politiku negace a z dřívějšího zjevného nepřátelství ke státu překračují na půdu pozitivnosti“ (*J. Hudec*, Presidentská volba a národní sjednocení, PL č. 298, 22.12.1935)
- 168 *Gajanová*, l.c. 162-163
- 169 Představenstvu sociální demokracie bylo v tom smyslu adresováno 238 rezolucí, do redakce Práva lidu jich došlo 319. V Praze, na Kladensku, Plzeňsku, Ostravsku, Brněnsku a Pardubicku došlo k protestním stávkám, společné masové socialistické demonstrace se konaly v Táboře, Hradci Králové, Jičíně, Českých Budějovicích, Čakovcích, Písku, Nymburku, Brně, Kladně, Vítkovicích, Třinci, Mostu, Plzni a Liberci. 16.12. se konala velká společná demonstrace socialistické a komunistické mládeže na Slovanském ostrově, 17.12. večer zaplavilo 50.000 protifašistických demonstrantů Národní třídu, Příkopy a Václavské náměstí. *Novák*, l.c. 660
- 170 Dnes důležité rozhodnutí ve vládě, Večerník PL č. 289, 12.12. 1935
- 171 Zrnka velkých dnů, Ranní noviny č. 294 a 295, 20. a 21.12. 1935
- 172 Fond Nečas, 1935, 10/4 — 8/6, AÚD KSČ Praha
- 173 Ripkův záznam o rozhovoru s Benešem ze 17.12.1935, Archiv Československé strany socialistické Praha
- 174 Rudé právo č. 292, 15.12.1935
- 175 *Novák*, l.c. 670
- 176 „Nyní mají socialistické strany druhou takovou příležitost... Nyní je příležitost zasadit reakci další rány. Běda socialistickým stranám, zůstane-li tato příležitost nevyužita.“ Rudé právo č. 296, 19.12.1935

- 177 *J. Martínek*, Zdravíme nového kapitána!, srv. pozn. 167
- 178 *V. Černý*, Dialog Šalda — Čapek, in: Sborník pětadvaceti, Praha 1969, 218-220
- 179 *F.X. Šalda*, O tom středu; *týž*, Tedy o tom individualismu a kolektivismu, Šaldův Zápisník VII (1934-1935), 310, 152
- 180 *V. Černý*, Karel Čapek, Praha 1936, 27; *týž*, Poslední Čapkovo tvůrčí období a jeho demokratický humanismus, Kritický měsíčník II (1939), 53
- 181 *I. Klíma*, Karel Čapek, Praha 1962, 37
- 182 *K. Čapek*, Proč nejsem komunistou, in: *K. Č.*, O věcech obecných, Praha 1932, 100-109
- 183 *Týž*, Udělejte aspoň něco, Přítomnost 20.1.1932
- 184 *Týž*, Tíseň, Lidové noviny 24.12.1932
- 185 *Týž*, Co s tím a Volební advent, Lidové noviny 21.2.1933 a 1.5.1935
- 186 *Týž*, O věcech obecných, l.c. 137
- 187 *Týž*, Číslo 251, Lidové noviny 20.4.1921
- 188 *Týž*, Neštěstí a technika, Lidové noviny 5.1.1934
- 189 *Týž*, O věcech obecných, l.c. 133
- 190 *Týž*, O tom socialismu, tamtéž, 132-135. K Čapkovým sociálním a politickým názorům v těchto a následujících aspektech podrobněji *I. Pfafl*, Spor o Karla Čapka, Čs. čas. historický 1967, 76-89. Tam autor prokázal, že v době liberalizace v šedesátých letech nemístně přeceňovaná monografie *J. Branžovského*, Karel Čapek, světový názor a umění, Praha 1964, Čapkovy radikální názory sociální buď úplně zamlčuje nebo je aspoň zkresluje. Povrchně s tendencí relativizovat je je registruje *F. Buriánek*, Karel Čapek, Praha 1978, 71-74, 85-86; práce je ovšem příkladem degenerace „normalizované“ literární vědy
- 191 *K. Čapek*, Volební advent, Lidové noviny 1.5.1935
- 192 *Týž*, Udělejte aspoň něco, Přítomnost 20.1.1932
- 193 *Týž*, Válka s mloky, Praha 1963, 251
- 194 *Týž*, RUR, Bílá nemoc, Matka, Praha 1972, 162
- 195 *Týž*, Byla to revoluce?, Lidové noviny 28.10.1932

- 196 Týž, Evropa, Život 1934, in: K. Č., Na břehu dnů, Praha 1966 (vyd. I. Klíma), 292
- 197 Týž, Pohádka a skutečnost, Lidové noviny 12.6.1938
- 198 Týž, Dvacátý čtvrtý květen, Lidové noviny 25.5.1934
- 199 Týž, Musíme vidět, co se děje, Lidové noviny 2.10.1938
- 200 E. Beneš, Demokracie dnes a zítra, Praha 1946, 213, 257-258, 265
- 201 Benešův vzkaz do Prahy, Londýn 27.1.1939, in: E. Beneš, Šest let exilu a druhé světové války, Praha 1946, 35
- 202 Tamtéž, 227-228, 247-248, 257, 336, 368, 424-425
- 203 Záznamy vyslance J. Smutného, přednosta Kanceláře prezidenta republiky, o jeho a Drtinových diskusích s Benešem, Londýn 28.9. a 30.10.1943, in: Dokumenty k historii československé politiky 1939-1943 (dále jen: DHČP), I, Praha 1966, č. 311 a 332, str. 381, 408
- 204 E. Beneš, Paměti II/1, Praha 1947, 406-414; protokolární záznamy o Benešových jednáních s Gottwaldem a spol. v Moskvě 16.-22.12.1943, in: DHČP I, č. 338-343, str. 421-438
- 205 J. Stránský, Právo na revoluci; Vzpoura Evropy; O ruské revoluci III.; Revoluci hlav a srdcí!; Spravedlnost a právo — rozhlasové projevy k domovu z 8. a 29.11.1940, 18.4., 16.5. a 11.7.1941, in: J.S., Hovory s domovem, Praha 1945, 64-65, 83, 168, 185-186, 212-213
- 206 Depše PVVZ Benešovi do Paříže a do Londýna z 28.9.1939, 3.1., 27.2., 3.8., 1.10. a 24.11.1940 a z 29.3.1941, in: DHČP II, č. 379, 385, 413, 423, 430 a 454, str. 498-501, 515, 558-560, 572-574, 588, 610-615. Znění a rozbor programu PVVZ z roku 1941 podává O. Janeček, O programu PVVZ z let 1940-1941, Příspěvky k dějinám KSČ VI (1966), 480-499. Další informace v memoárové publikaci Věrní jsme zůstali (vyd. K.J. Beneš), Praha 1947, zvl. str. 21-24, 158-160. Nejnověji viz V. Vrabec, Zmařená naděje. K historii odbojového seskupení Petiční výbor Věrní zůstaneme, Praha 1985 (samizdat, 143 str.)
- 207 V. Černý, Pláč koruny české, Toronto 1977, 304-315. Syntetickému podání českého odboje u D. Brandese, Die Tschechen unter deutschem Protektorat, I, Mnichov 1969, 242 a d. tato skupina zcela unikla. Rovněž v průkopném sborníku Odboj a

- revoluce 1938-1945, Praha 1965, není o skupině ani zmínka
- 208 Poselství „Přípravného revolučního výboru českých spisovatelů“ Benešovi, odeslané 22.6.1943 z Ženevy, in: DHČP II, č. 512, str. 714
- 209 E. Beneš, Paměti II/1, Praha 1947, 429-430
- 210 Vynikající výklad v tomto směru podávají v novější politologické literatuře *Ivan Bystřina*, Sociální stratifikace, úloha inteligence a pozice radikálních intelektuálů v přípravě a provedení Pražského jara, in: Systémové změny, Köln 1972, 8-68 (zde: 20-33) a *V. Horský*, Prag 1968. Systemveränderung und Systemverteidigung, Stuttgart 1975, 41-50, 82-85. Srv. též *A.J. Liehm*, Socialisme avisage humain. Les intellectuels de Prague au centre de la meele, Paříž 1977
- 211 *M. Hübl*, Společenská odpovědnost, vědecká metoda a etika, Čs. časopis historický 1964, 200-202
- 212 *Kosikův*, *Kohoutův* a *Kunderův* projev in: IV. sjezd Svazu čs. spisovatelů — Protokol, Praha 1968, 109, 43, 24-27
- 213 *Z. Šolle*, O smyslu novodobého českého politického programu, Čs. čas. historický 1970, 13. Pro tento článek bylo vydávání časopisu na půl roku zastaveno a jeho redakce rozmetána.
- 214 *V.V. Kusín*, The Intellectual Origins of the Prague Spring, Cambridge Univ. Press 1972, 69-82; *H. Gordon Skilling*, Czechoslovakia's Interrupted Revolution, Princeton Univ. Press 1976, 102-106, 574-579
- 215 *J. Pekař*, O periodisaci českých dějin, (1932), in: *J.P.*, Z duchovních dějin českých, Praha 1941, 365
- 216 *F.X. Šalda*, J.J. Rousseau, básník a myslitel (1912), in: *F.S.Š.*, Duše a dílo, Praha 1950, 14,27
- 217 *K. Čapek*, Hovory s TGM, Praha 1936, 139
- 218 *A. Levy*, Pražské peřeje, Toronto 1975, 82

Autorská poznámka: Všechny citáty z pramenů a literatury, vzniklých před rokem 1948, byly záměrně ponechány v originálním znění a nebyly transkribovány do nového pravopisu, aby byl zachován dobový kolorit a dobová autenticita. I.P.

PhDr. IVAN PFAFF, C.Sc.

se narodil 6. 6. 1925 v Praze. 1943-1945 člen odbojové organizace Předvoj, 1947-1948 kulturní redaktor Lidových novin. Studoval české a všeobecné novodobé dějiny na Karlově univerzitě, z níž byl r. 1950 vyloučen z politických důvodů a pracoval krátce jako stavební dělník. Studia dokončil v roce 1953 na brněnské univerzitě. Po promoci působil jako nakladatelský redaktor, vědecký knihovnik a vedoucí historických oddělení krajských muzejí. V šedesátých letech přispíval do Kulturní tvorby, Literárních novin, Reportéra a Studenta. V letech 1967-1968 byl vězněn. Po odchodu do exilu na podzim 1968 pracoval na badatelských úkolech různých nadací a publikoval řadu odborných statí. Žije v Heidelbergu. Knižní publikace: Tradice česko-ruských vztahů v dějinách (1957), Jan Neruda a české demokratické hnutí v letech šedesátých (1963), Česká kultura v zápase proti fašismu 1933-1938 (1969, náklad zabaven), Kleines Volk zwischen großen Mächten (in Europa und die Einheit Deutschlands, 1970), Die Sowjetunion und die Verteidigung der Tschechoslowakei 1934-1938 (v tisku).